

Háromszáz évvel ezelőtt jelent meg nyomtatásban a *Szigeti Veszedelem*, Zrínyi Miklós hőskölteménye. Történelmünk egyik ragyogó eseménye talált méltó énekesre, a régi századok legnagyobb magyar költőjére.

1

A »szigeti veszedelem«, Szigetvár hősi védelme, a függetlenségüket védő kelet európai népek harcának kiemelkedő eseménye. Része annak a sokszázéves küzdelemnek, melyet magyarok, horvátok, szerbek, románok, lengyelek közösen vívtak a török hódítók ellen.

A terjeszkedő török birodalom már a XV. század folyamán megkísérelte Magyarország birtokbavételét, de sikertelenül. Hunyadi János világraszóló győzelmei, majd Mátyás erős, központosított királysága egyelőre megállította, sőt visszavetette a török előnyomulást. A Hunyadiak honvédő politikájának eredményei azonban Mátyás halála után veszendőbe mentek. Ismét felülkerekedett a feudális anarchia; a vezető egyházi és főúri körök az ország védelmével nem törődtek, egymással viszont végelethetetlen politikai és gyakran katonai küzdelmet folytattak vagyoniuk növelése érdekében. Az uralkodóosztály tagjai csak abban voltak egységesek, hogy a dolgozó népet egyaránt a végsőkig kifosztották. Miután a jobbagyságnak az elviselhetetlen elnyomás ellen indított háborúját leverték, az anarchia által amúgyis meggyengített országban nem maradt olyan erő, amely Mohácsnál megvédhette volna a hazát.

Az uralkodóosztály a gyászos mohácsi csatavesztés, Buda elfoglalása és az ország három részre szakadása után sem okult a csapásokból, hanem folytatta birtokszerző rablásait. A Bécsben székelő »magyar« király sem gondoskodott a megmaradt országrészt védő katonaság ellátásáról, fizetéséről, a várak fenntartásáról. A török elleni harcokban kitűnt, tapasztalt magyar kapitányok helyébe előszeretettel ültettek német és spanyol várparancsnokokat és segítség címén el-

árasztották az országot a török elől gyáván megfutó, de a magyar parasztságot annál inkább pusztító, harácsoló idegen zsoldos seregekkel. Népünk létét tehát nemcsak a nyíltan támadó, hódító török veszélyeztette, hanem a segítség álarcában alattomosan terjeszkedő Habsburg-hatalom is.

Ezerszeres a végvári vitézek érdeme, akik a rájuk bízott várakat éhezve, rongyosan, uraiktól cserbenhagyva és királyuktól elárulva, halálukig védték. A többségében jobbágy és kisnemes származású magyar végvári katonákkal vállalva harcoltak a testvéri szomszédnépek fiai, akárcsak Hunyadi János seregeiben. Túlnyomórészt a végvári vitézek hősiességének volt köszönhető, hogy hazánkat nem söpörte el teljesen a török áradat, sőt évtizedes szívós harc során támadó lendülete végül is megtört, ereje felőrldött. Jurisich Miklós, Szondi György, az egri nők, Thuri György s megszámlálhatatlan ismert és ismeretlen társuk örök példaképei a magyar vitézségnek, a hazáért vívott áldozatkész harcnak. Kőszeg, Drégely, Temesvár, Eger, Palota és a többi vár hősiei védelme egy-egy vereséggel ért fel a török számára még akkor is, ha a támadók számbeli fölénye miatt a vár elesett.

Szigetvár és Zrinyi Miklós neve azonban még a várak és a hős várvédők büszke névsorából is kiemelkedik. Miután Pécs 1543-ban török kézre került, a Dunántúl nyugati részét Szigetvár védelmezte, melyet kitűnő kapitányai, Horváth Márk, majd Zrinyi Miklós jól megerősítettek. Zrinyi Miklós a kor egyik leggazdagabb nagybirtokosa volt, de magatartása gyökeresen különbözött osztálya többségétől. Bár, különösen ifjú korában, ő sem volt mentes osztálya hibáitól, okulni tudott az országot ért csapásokból és élete utolsó huszonöt évét a török elleni bátor harcnak szentelte. Az ő feladata volt magyar és horvát vitézeivel feltartóztatni a világ akkori leghatalmasabb hadseregét, amelyet II. Szolimán szultán, a mohácsi győző, a kor egyik legnagyobb hadvezére vezényelt.

A maroknyi védősereg, bár a várat nem tudta megtartani a sokszoros túlerővel szemben, feladatát mégis teljesítette. II. Szolimán 1566-ban döntő csapást akart mérni Magyarországra. Ezt a tervét hiúsították meg Zrinyi katonái, akik a törököt feltartóztatták és a hosszú ostrom alatt annyira meggyengítették, hogy kénytelen volt visszavonulni. A vár és a védősereg elpusztult, de elveszett a hatalmas török sereg színe-virága is és az ostrom folyamán meghalt maga Szolimán, legnagyobb hadvezérük. *Senki sem mondja, hogy Szigetvár eleste súlyos vereség volt, — írta Rákosi Mátyás — ellenkezőleg:*

6 zalképes jelentőségűvé.

az elfoglalt, felperaszt Szigetvár az önfeláldozás és a katonai erények jelképévé vált.

Egyetlen XVI. századi harci eseményről sem készült annyi irodalmi feldolgozás, mint Szigetvár ostromáról, Zrínyi hőstettéről. Krónikák, dicsőítő költemények, kisebb eposzok, népi énekek, történeti feldolgozások egész sora hirdette már a XVI. század végén magyar, horvát, latin és német nyelven a szigetváriak dicsőségét.

Szigetvár ostroma után a török támadások ereje csökkent. A hódító birodalom belső bomlása és másutt elszenvedett vereségei mellett a végvári vitézek hősi ellenállásának igen nagy része volt abban, hogy a török többé nem tudott olyan hadsereget felvonultatni, mint 1566-ban. A magyar és részben a külföldi kortársak, akiknek nem volt módjuk az újabb nagy török támadások elmaradásának valamennyi okát tanulmányozni, egyre inkább a szigetvári védők hősiességében találtak magyarázatot a török támadó erejének gyengülésére. A török sereg legjobb erőinek pusztulásával és Szolimán halálával végződő ostrom jelentőségének ez a megnövelése nem is volt teljesen alaptalan. A művelt humanista írók tollán a szigetvári védelem ragyogó győzelem, a török háborúk nagy fordulópontja lett. A végvári vitézek számtalan hőstette közül ezért válhatott leginkább Szigetvár az önfeláldozás és a katonai erények jelképévé.

Szigetvár ostroma tehát a nemzet tudatában igazi eposzi témává formálódott: néhány ezer szenvedélyesen szerető hős katona, életének feláldozása árán, a honvédő küzdelmek egyik sorsdöntő eseményévé változtatta, országos jelentőségre emelte a vár védelmét. Egy nagy költői tehetség, aki át tudja érezni a »szigeti veszedelem« politikai jelentőségét, aki maga is mestere és egyik legkiválóbb bajnoka a török elleni harcoknak, megalkothatta ebből a témából a hazafiság, a honvédelem hősi eposzát. Ilyen költő volt a szigetvári hős dédunokája, Zrínyi Miklós, a *Szigeti Veszedelem* szerzője.

2

Zrínyi, a költő, méltó örököse volt családjá évszázados törökellenes hagyományainak. Nagypapa és apja is híres törökverők voltak. Birtokaik fekvése is erre kényszerítette őket és így családi érdekeik összefonódtak a haza, a nép érdekeivel. Hiszen a török hódoltsággal határos Zrínyi-birtokok védelme a török terjeszkedés megállítását és a

magyar parasztság rabságba hajtásának megakadályozását is jelentette. Míg más főurak birtokaik megtartása, illetőleg növelése érdekében sorozatosan elárulták az országot, addig a Zrinyiek számára birtokuk megtartása a haza védelmével azonosult. A szigetvári hős dicsőséges emléke, a török betolakodók hagyományos gyűlölete, az ellenség elleni szünetnélküli, kíméletlen harc eszméje apáról fiúra öröklődött a Zrinyi-családban és a költőre is átszarmazott. »Ő szinte öröklé őseitől a család százados erényét, a vitézséget, öröklé a hon-szerelmet, mely ősatyja keblét hevíté Szigetvár dicsőséges romjai között« — írta róla Vasvári Pál, a 48-as forradalmár.

Zrinyi rövid élete során, a függetlenség kimagasló harcosa, az egységes, erős, önálló magyar királyság visszaállításáért meginduló mozgalom vezéralakja és elméletirója lett. Ehhez nem volt elég a török elleni harc áldozatkész vállalása: fel kellett ismernie a Habsburg-veszélyt is. A XVI. század utolsó évtizedeitől kezdve Bécs egyre erőszakosabban igyekezett a magyar függetlenség utolsó maradványait is felszámolni és az ország nyugati részét Habsburg-tartományra süllyeszteni. A nagyszerű magyar végvári katonaságot lezüllesztette és ezzel az országot védelmi lehetőségtől fosztotta meg. A Habsburgokat a török támadások csak akkor érdekelték, ha azok már Ausztriát veszélyeztették. Pedig a bécsi kincstárba vándorolt a magyar bányák, a magyar külkereskedelem hatalmas jövedelme. Mindebből semmi sem jutott a magyar katonák ruhájára, zsoldjára, annál több az udvari fényűzés céljaira.

A bécsi udvar katonai elnyomást, politikai üldözést, gazdasági kizsákmányolást rendszeresített a kormányzása alatti magyar területeken. Elnyomó politikája kétségessé kizsákmányolásra talált a magyar uralkodóosztály egy részében. A reformációtól visszaszorított katolikus klérus kezdetétől fogva zsoldjába szegődött és vallási üldözéssel tetézte a nép szenvedését. A főnemesség jórésze a XVI. század végén még némi ellenállást fejtett ki a bécsi kormánnyal szemben, mert az ő birtokai is veszélyben voltak. De Bocskay győzelmes függetlenségi harca után módjuk volt a pillanatnyilag megszeppent udvarral ~~számtalan~~ előnyös kompromisszumot kötni birtokaik sértetlensége fejében ~~ők is hajlandók voltak a Habsburgok eszközévé süllyedni és az ellen-reformáció agitációjának engedve, rekatolizálni.~~

A Bécs mellé szegődött főurak között találjuk Zrinyi Györgyöt, a költő apját is. Pedig a Zrinyi-családnak már voltak tapasztalatai a Habsburg- királyok ~~újra-újra~~ ~~szégyenét.~~ A szigetvári hős nem veszítette volna életét 1566-ban, ha a Miksa császár vezetése alatt Komáromban tétlenül táborozó hatalmas birodalmi sereg felmentette volna a várat.

Hiába unszolták a magyar vezérek állandóan Zrinyi megsegítésére, erre nem volt hajlandó. Szigetvár elestének, Zrinyi kirohanásának és hősi halálának napján a császár és »magyar király« éppen a komáromi vizahalászat tanulmányozásával foglalkozott. A szigeti Zrinyi Miklós fiának is gyakran kellett elszenvednie a Habsburgok ármánykodásait, Zrinyi György mégis követte osztályának ~~diszta~~ útját. Pázmány személyes hatására ő is áttért a katolikus vallásra, s mint a király szilárd hívét, ott találjuk a Bethlen Gábor ellen harcoló császári csapatok vezérei között.

A költő Zrinyi Miklós tehát a törököt szenvedélyesen gyűlölő, de ugyanakkor Habsburg-barát ~~szülő~~ befolyás alatt álló szülők gyermeke. Mivel pedig apja 1626-ban meghalt és hat éves fia nevelését egyenesen a királyra és Pázmányra bízta, minden lehetőség megvolt rá, hogy a bécsi ~~nyomó~~ és a klérus hűséges ~~tanítójává~~ ~~járvá, minden török gyűlöletét ellenére az ország függetlenségének~~ ~~szülőjévé~~ váljék. Gyámjai erre törekedtek és iskoláztatását ennek megfelelően irányították. A gráci jezsuitáknál, Bécsben és a magyar katolikus reakció központjában, Nagyszombatban végezte tanulmányait. 1636 tavaszán pedig Itáliába ment nyolchónapos tanulmányútra, ahol VIII. Orbán pápa is fogadta és megajándékozta saját verseskötetével.

A fiatal Zrinyi azonban nem váltotta be a gyámjai által hozzáfűzött reményeket. A gráci iskolát, amennyire csak lehetett, kerülte, gyakran hónapokig, egyszer egy egész évig is távolmaradt különböző ürügyekkel. Bécsben, mikor a hagyományos szent László ünnepen őt bízták meg az ünnepi beszéd megtartásával, mint a magyar vitézség kimagasló képviselőjét ünnepelte László királyt, szinte megelégedve a »szent«-ről. Nagyszombatba csak a király és Pázmány határozott utasítására volt hajlandó elmenni, de — mint öccse panaszoja egyik levelében — tanulás helyett inkább a kobozt pengette. Végül maga Pázmány is belátta, hogy nem sok sikerrel kecsegtet Zrinyi iskoláztatása és kijelentve, hogy a filozófia nem az ő fejének való, beleegyezett tanulmányainak félbeszakításába. Pedig Zrinyi, korának nemcsak egyik legműveltebb, hanem egyik legtudósabb magyar írója lett. Hat nyelven beszélt, nyolc nyelven olvasott, híres könyvtárában képviselve voltak a legkülönbözőbb tudományok és lapszélre írt jegyzetei tanuskodnak a könyvek szorgalmas tanulmányozásáról. Bátran feltételezhetjük ezért, hogy nem Zrinyi fejével, hanem a jezsuiták filozófiájával volt baj. Itáliai útja során pedig az ellenreformáció Rómájának barokk csillogása mellett valószínűleg észrevette a spanyol ura-

lom gyászos következményeit és a lassan bontakozó olasz nemzeti ellenállást is.

Mindez még csak biztató kezdet. Hosszú éveknek kell eltelniök, számos újabb tapasztalatra van szükség, amíg a Habsburgok és az egyház kérdésében világosan láthat. De fejlődése helyes úton indult el, családjának csak pozitív örökségét vette át maradéktalanul. Annál nevelésesebb a klerikális történetírók és irodalomtörténészek erőlködése, akik ezt a nemzeti hőünket a bécsi zsoldban álló egyház bajnokává igyekeztek avatni.

3

A *Szigeti Veszedelem* nemcsak a XVI. századi végvári küzdelmek nagyszerű művészi ábrázolása, hanem hű kifejezője a költő Zrinyi korának is. A nagy klasszikus eposzokhoz méltó művészi alkotás, s egyúttal harcra serkentő szózat, amelyben már formálódik a XVII. század bonyolult politikai problémáinak megoldására irányuló zseniális útmutatás is. Mindezt az eposz születését megelőző évek élményei a történelem és az irodalom tanulmányozása és a költői gyakorlat tették lehetővé.

Zrinyi, alighogy hazatért Itáliából Csáktornyára, megkezdte a harcot családjá és nemzete ősi ellenségével. Az apja halála óta büntetlenül garázdálkodó kanizsai törökök közt rövid időn belül ismét rettegetté vált a Zrinyi-név. Egymás után szervezte a török elleni fegyveres akciókat, pedig ezért nem dicséretet, hanem állandó szemrehányást kapott. A király minduntalan szigorúan megintette egy-egy győztes csatája után: egymást érték az ellenségeskedést tiltó rendelkezések. Az udvart nem érdekelte a magyar falvak pusztulása, jobban szerette volna, ha a kitűnő katonai képességekkel rendelkező Zrinyi a Habsburgok más ellenségeivel, a svédekkel szemben gyakorolta volna vitézségét. Végül nem is tudott kitérni a császár parancsa elől és 1643-ban a császári táborba vonult, hogy a Csehországba betört svédekkel hadakozzék. Mikor pedig 1644-ben I. Rákóczi György megindította támadását a Habsburg-ház ellen, csapataival együtt őt is ellene küldték.

A harmincéves háborúban való részvétel nagy hatással volt fejlődésére, politikai látókörének kitágulására. Módja volt felismerni, hogy míg a magyar végek védtelenül állanak a törökkel szemben, azalatt

a bécsi udvar saját hatalmi céljaira fordítja az ország katonai és gazdasági erejét. Azt is látnia kellett, hogy az ország szétszakadozottsága belső háborúra vezet, ahelyett, hogy a magyarság összefogna és ki-kergetné az ellenséget hazájából. ~~Ercznie kellett mindezt, mert közel kapcsolatban volt a néppel.~~ Az ország megosztottságából, a török pusztításaiból, a bécsi udvar tervszerű terjeszkedéséből a legtöbb kár és szenvedés a parasztságot érte. Azokat a parasztokat, akik Zrinyi magánhadseregében vitézül harcoltak, akiknek jobbágytelkeit fegyverrel védte, akiknek érdekében nem egyszer legjobb barátjaival, a szomszéd birtokosokkal is haragos leveleket váltott. Míg a többi nagybirtokos arra törekedett, hogy a jobbágytól menettel többet zsaroljon ki, addig Zrinyi, a hatalmas katonai kiadásaihoz szükséges fedezetet nem a parasztság kizsákmányolásának fokozásával, hanem széleskörű külkereskedelmi tevékenységéből teremtette elő. Arra is ügyelt, hogy a királyi adók se tegyék tönkre birtokai népét és ezért az 1640-es években sorozatosan megakadályozta, hogy a különböző, szinte egymást érő, rendkívüli királyi adókat birtokai területén beszedjék. Hiba volna persze azt gondolni, hogy Zrinyi mindezt önzetlen jobbágyvédő törekvésből tette. Ő osztálykorlátait nem lépte és nem is léphette át: megmaradt nagybirtokosnak és jobbágyai kizsákmányolójának. Jobbágypolitikája azonban, amellett, hogy számára is előnyös volt, hiszen a parasztagadások védelmével a földesúri adók megfizetésének lehetőségét biztosította, elviselhetővé tette a Zrinyi-birtokokon a parasztság életét.

A katonáival bensőséges bajtársi viszonyban élő Zrinyi az 1640-es években megismerhette országga alapvető problémáit. Politikai és irodalmi műveltsége pedig lehetővé tette, hogy felkészüljön élményeinek, a politikai és katonai tapasztalatokból leszűrt eszméknek költői kifejezésére. Könyvtárában megtalálhatjuk kora politikai elméleti irodalmát, a legfontosabb katonai szakkönyveket, számtalan munkát a magyar és a külföldi történelem köréből és a világirodalom klasszikusait. Zrinyi különösen a magyar történelmet tanulmányozta igen alaposan és így módja volt felismerni azokat az okokat, melyek az ország függetlenségének elvesztésére vezettek. A korabeli világpolitikai helyzet tanulmányozása lehetővé tette, hogy észrevegye — kortársai közül elsőnek — a török hatalmának hanyatlását és felismerje, hogy egy erős támadás elég volna a török magyarországi uralmának megdöntésére. A világirodalom eposzainak az ismerete pedig művészi látókörét tágította, megfelelő mintákat szolgáltatott számára nagyszabású költői alkotásához.

A *Szigeti Veszedelem* előzményei, sőt bizonyos mértékig előfelté-

d. Brasov

telei közé tartoznak lírai versei is, bár a líra nem volt erős oldala. Ifjúkori szerelmi verseiben mégis találunk olyan vonásokat, melyek néhol már sejtetik az eposz költőjét. Balassi Bálint szerelmi dalai, a nép vitágénekei és a korabeli olasz idillköltészet nyomdokain indult el, de rövidesen sikerült sajátos egyéni csengésű költői hangot megütnie. A XVII. századi olasz idillekből átvett hamis sablonokat minduntalan áttöri erőteljes költői nyelve, eredeti képalkotása, érzelmeinek szenvedélyessége és őszintesége. Violához — későbbi feleségéhez — írt szerelmi idilljei egészükben még nem kiforrott műalkotások, de mennyi szépség van a részletekben! Mekkora költői erővel ábrázolja a szerelem hatalmát:

*De mi vagyok fenébb iszonyú medvénél?
Ez is szerelemben nem mint kegyetlen él,
Zöngnek az kősziklák ü bömbölésével,
Társot keres magának sok mesterséggel.*

*Mit nem csinál az ló, és mit nem fáradoz!
Nyerit, rüg és kapál, míg nem jut társához;
Lángot fúj szájából, szüvében halált hoz,
Más lovat ha közel lát kedves társához.*

Ez a költő képes lesz a csaták hang-orkánját és a haragos csatolók ágaskodását elének varázsolni. De nem vall szégyent a természet meghitt hangulatú rajzában és a személyes, emberi érzelmek mélységének festésében sem:

*Az vadász elnyugszik,
Ha az nap lemégyen;
Az juhász lefekszik,
Hogyha haza megyen;
Szántó vígan észik,
Dolga végben megyen:
En pedig, mint bolond, mint esti denevér,
Járom az erdőket, mert az nagy bánat vér.*

Szerelmi költészete egyenesen beletorkollik az eposzba. Utolsó Viola-idilljét, az *Arianna sirásá-t* már a *Szigeti Veszedelem*-mel egy időben írja:

*En Márst énekelek haragos fegyverrel,
Kínzó szerelmemet, hogy felejtsem evvel.*

Itt már a hősi eposz nyelve, a csaták képei, a gyorsan pergő események ábrázolásában elsajátított lendület forr össze a költő szerelmi fájdalmával:

*En éjjel, én nappal keserven ohajtok,
Miként jülemile vértajtéket hányok;
De nagy nyavalyámbul gyógyulni nem tudok,
Sőt sebben, sőt kínban ujulton ujulok.*

A lelkes hazaszeretet, az ellenség gyűlölete, a politikai látókör és széles műveltség mellől tehát a költői gyakorlat és tehetség sem hiányzott. A *Szigeti Veszedelem* megszülethetett 1645—46 telén.

4

Irodalmunknak ez a klasszikus remekműve szervesen kapcsolódik a korábbi magyar költészet ~~korábbi~~ hagyományaihoz. A magyar vitézi énekköltés hosszú multra tekinthetett már vissza Zrinyi korában. A XV. században a népelemek és a nagy humanista költő, Janus Pannonius versei egyaránt megörökítették a honvédő harcok kimagasló eseményeit, a török ellen küzdő vitézek életét. A XVI. században, a végvári hadakozás virágkorában a vitézi énekköltészet még jobban fellendült: a históriás énekek feldolgozták az egyes várak ostromát, a kiváló vitézek tetteit; Balassi Bálint pedig a század utolsó évtizedeiben már magas művészi fokon sűrítette lírai verseibe a vitézi élet minden szépségét, hazafias hősi pátoszát. Egyes írók csaknem eposzi magaslatra emelték a vitézi élet eseményeit. A hősi halált halt katonáknak büszke földi név és égi jutalom jut osztályrészül a históriás énekek szerint; Rimay János pedig Balassi Bálintról szóló emlékkeresében már csodás elemekkel veszi körül a hős utolsó napjait; »istenik« elhivatottságát és megdicsőülését ábrázolja.

A végvári katonaság széttöltésével a vitézi énekköltés is lehangyatlott a XVII. század első felében. Zrinyi újította fel, sőt merészen tovább is fejlesztette: a krónikás elbeszélő költeményeket Balassi lírai művészetének, sőt a világirodalom nagy eposzainak színvonalára emelte. Ezt a művészi gazdagodást elsősorban az eszmei tartalom lenyűgöző ereje tette lehetővé. Ebben is a magyar költészet hagyományaihoz kapcsolódott. A török pusztításait, sikeres hódításait már régóta a magyarság vétkeit ostromozó isteni büntetésként tekintették. Ezt

a XVI. század elején általánossá vált felfogást a reformáció írói a feudális uralkodóosztályt és a római egyházat támadó harcos elméletté kovácsolták, Farkas András, Szkhárosi Horvát András és sokan mások a mértéktelen vagyongarcolásban, a frakcióharcokban, a parasztság határtalan kifosztásában, az egyházi visszaélésekben, vagyis az uralkodóosztály bűneiben, az anarchiában jelölték meg azokat a hibákat, melyekért isten a törököt küldte az ország nyakára. A századforduló idején Magyarai István továbbfejlesztette és gazdagította ezt az elméletet. A »bűnök« között jelenős helyet kap a katonaság elhanyagolása, a katonai tudományok megvetése, az ellentámadásba lendülő katolikus reakció által meghonosított kíméletlen vallási üldözés. A reformáció íróinak vallási jelszava mögött tehát harcos politikai állásfoglalás húzódott meg: a feudális anarchia megszüntetése, mint az ország függetlenségének előfeltétele. Ez a politikával telített vallási koncepció alkotja Zrinyi nagyszabású költői művének eszmei keretét is. Az eposznak hagyományos és Zrinyi korában nélkülözhetetlen kelléke volt amúgyis a csodás elem. Mondvacsinált mitológiai sablonok helyett ~~százszor jobb megoldás volt~~ ezt az immár évszázados hagyománnyá vált vallási elméletet tenni az eposz csodás eleme gerincének.

Szigetvár ostromának témája kiváltképpen alkalmas volt arra, hogy összeforrjon ezzel a kerettel. Amellett, hogy dédapjának nagyszerű emléket állíthatott, a végvári harcoknak ez a kimagasló és sorsdöntő eseménye a legtöbb lehetőséget nyújtotta nagy nemzeti céljainak kifejezésére, a hazájukat védő vitézek életének és halálának művészi ábrázolására. A XVI. századvégi humanista írók műveiben; Istvánfi Miklós történeti munkájában, de különösen a Wittenbergben tanuló magyar diákok által 1587-ben kiadott u. n. Zrinyi-album verseiben a szigeti védelem témája már amúgyis összekapcsolódott a török büntető küldetéséről szóló hagyományos gondolattal, a szigetvári Zrinyi pedig mint küldetésének tudatában levő eposzi hős jelent meg. Zrinyi hőskölteménye szilárd alapokra épülhetett.

5

Zrinyi Miklós személyében szétbonthatatlanul összeforrta a művész, a politikus és a katona. A *Szigeti Veszedelem* nemcsak a költő zseniális alkotása, hanem a politikus és a hadvezér programja is. Az eposz eszmei mondanivalójának ezért különösen nagy figyelmet kell szentelnünk.

A *Szigeti Veszedelem* alapeszméjét a következőkben foglalhatjuk össze: a magyarság bűnei miatt isten a törököt küldi az ország elpusztítására; kilátásba helyezi azonban a büntetés feloldását, ha a magyarok megtérnek. Az így megindult török tábor Szigetvárt ostromolja, ahol olyan védősereggel, olyan közösséggel találkozik, amely mentes az ország hibáitól, sőt egyenesen annak ellentéte: az egész magyarságot jellemző bűnök helyett a szigeti védőkben a legkiválóbb erények testesülnek meg. A töröknek ilyen védősereg ellen nincs hatalma. Szigetvárnál ezért az egész magyar-török háború nagy fordulata következik be. A török formálisan győz ugyan és Szigetvár elesik, hiszen az *egész* Magyarország még nem változott meg és így még nem múlhat el róla a büntetés. A szigetváriak hazaszeretete, erkölcsi és katonai értékei azonban olyan fölényvel érvényesülnek, hogy a török tábor szétzüllik, felmorzsolódik, vezére elpusztul és így megszűnik az a szerepe, hogy a magyarság büntető ostora legyen. Szigetvár elestével tehát a török csak látszatszikert ér el, valójában súlyos vereséget szenved, mely magyarországi uralma végleges összeomlásának kiindulópontjává válhat. Szigetvár hősei megmutatták az utat: ha az egész magyarság felemelkedik arra a magaslatra, ahol a szigetvári védők voltak, akkor a hódítók sorsa végleg megpecsételődőtt. Ez az eposz végső tanulsága.

Az alapeszme célzata mindenütt világos és egyértelmű. Zrinyi az eposz bevezető első énekében elénk tárja azokat a bűnöket, melyekért isten haragja sújtja a magyarságot. Isten szavain, a Szulimán szultánt Magyarország ellen ingerlő Alekto furia biztatásán, a szultánnak a haditanácsban elmondott beszédén és Arslán budai basa levelén keresztül a költő lehetőséget teremtett arra, hogy sokrétűen jellemezze a magyarországi helyzetet. Isten megállapítja, hogy »ama kemény nyakú és kevély sciták, jó magyaroktul mely igen elfajzottak«, az erényeknek nincs már kelete közöttük,

*De sok feslett erkölcs és nehéz káromlás,
Irigység, gyűlölség és hamis tanácslás
Fertelmes fajtalanság és rágalmazás,
Lopás, ember-ölés és örök tobzódás*

(I. 10.)

jellemzi őket. »Fösvenység, gyűlölség uralkodik rajtok« állapítja meg Szulimán a tanácsban. (Fösvenységen a reformátorok óta a korlátlan pénzharácsolást, önző vagyongyűjtést értették.) A háború megindítására biztatja a budai basa is a szultánt, mert a magyarok a »leg-

henyélőbb népek», nem értenek a hadviseléshez, és ha volna is közöttük jó hadvezér, annak úgysem engedelmeskednének.

Ha ezeket az elemeket összeadjuk, a magyarországi feudális anarchia képe bontakozik ki előttünk. Szulimán, mikor vezérei előtt a háború megindítását indokolja, legfőbb érvelésként említi, hogy a magyarok most »fej nélkül vannak«, vagyis hiányzik náluk az egység, az állam egységes, központi vezetése és ezért

*Mint törött hajó szélből úgy hányattatnak,
Miúlta elvévén életét Lajosnak,
Sokan koronáért most is vonyakodnak.*

(I. 56.)

Szulimán a frakcióharcoktól meggyengített, anarchiába süllyedt, szét hulló országgal szemben biztosnak érzi ügyét, de ő maga elárulja, hogy *csak* ezért:

*...nem tagadom, ha egyesség volna
Köztök, bizony, nekünk nagy gondokat adna
Az egynéhány magyar, és megcsorbítaná,
Fényös koronánkat talán megrontaná.*

(I. 57.)

Az első énekből tehát világosan kiderül, hogy a magyarság vétkei, melyekkel magára vonta isten haragját, a feudális anarchia bűnei.

Mindezt Zrínyi korántsem holmi elvont politikai elmefuttatás, vagy erkölcsi korholás formájában adja elő. Egyik nagy költői erénye, hogy mindent dinamikusan ábrázol. A magyarországi feudális anarchiáról adott bírálata — mely lényegében az egész mű eszmei megalapozását jelenti — szintén cselekménnyé válik, az epika nyelvén szólal meg. Az ország romlottságának jellemzése, — melyből fentebb csak igen keveset idéztünk — újra meg újra, más és más szavakkal, egyre szélesedő, mélyülő tartalommal tér vissza az ének során. Először a költő beszél, majd isten, azután Alekto, Szulimán Arszlán: mindegyik új szempontokat vet fel, de a korábban elmondottakat is erősíti. Minden egyes beszéd előre viszi a cselekményt: az égből, a pokolból és a szultán udvarában egyre konkrétabb formát ölt a szörnyű veszedelem, amely hazánkat fenyegeti. Az ének végén pedig már egymásután érkeznek a mozgalmasan, színesen ábrázolt török csapatok tízezei. A megszámlálhatatlan török tábor készen áll Magyarország megsemmisítésére. Az ország gyengeségéről, romlottságáról adott meggyőző kép, valamint az ellenség lenyűgöző ereje nem hagy kétséget aziránt, hogy a katasztrófa elkerülhetetlen.

A török mégis a vesztébe rohan. A cselekmény zseniális irányítással a költő ezt a gigászi haderőt, amely nemcsak Magyarországot, de az egész kereszténységet képes lenne elpusztítani, a kis Szigetvár alá irányítja. És itt megbukik a világhódító szultán terve, mert a vár falai közt az egész országban uralkodó állapotoktól merőben különböző világ van. Míg ott teljes az anarchia, a széthúzás, addig a várban teljes az egység. A védők egy emberként cselekednek és együttesen kiáltják a török követ szemébe: »Fegyvert, fegyvert!« — mikor az megadásra szólítja fel őket. Az országban nincs feje a magyaroknak, de Szigetvárott kitűnő vezér áll a kis csapat élén Zrinyi személyében. Dédapjában a jó hadvezér mintaképét mutatta be a költő; mindig nagy körültekintéssel, megfontoltan, de ugyanakkor rettenthetetlen bátorsággal cselekszik. Szigetvár egyenes cáfolata mindannak, amit Arszlán basa levele mondott a magyarok katonai gyengeségéről. Itt nem hiányzik a kitűnő parancsnok, a katonai tudás és nincs hiány a fegyelemben, az engedelmességben sem. A hős tekintélye feltétlen, parancsait ingadozás nélkül teljesítik vitézei. A szigetvári védősereg kiváló katonai gépezetként működik. A fősvénység is számízve van a várból. A vitézek és mindenekelőtt a főhős nem vagyunk szaporításáért harcolnak, hanem hazájukért, népükért, családjukért, katona-társaikért. Mikor a szigetiek által elfogott Olaj bég gazdag váltságdíjat ajánl fel Zrinyinek szabadulásáért, a hős ezt visszautasítja:

*Nem kell nékem pénzed (így felelt Zrínyi bán),
Aranyam, ezüstem mert énnékem több van,
Hanem törökök közt egy vitéz szolgálom van,
Annak szabadulást én szívem kíván.*

*Az szolgálmat híják Radován vajdának,
Vitézségén kívül semmie sincs annak,
Higgyed, de hallottam, és az ő sarcának
Nem tesz száma annyit, mint ajánlásodnak.*

Eztet szabadéts meg, osztán mentté tészlek.

(IV. 49—51.)

Egy szegény vitéz nagyobb érték Zrinyi számára, mint Olaj bég hat mázsa ezüstje. Szigetvár a romlott, szétszűllött Magyarországnak az ellentéte, kicsinyített mása annak a társadalomnak, melynek megteremtése a költő szerint az ország felszabadításának előfeltétele. De ön-

magában ez a tény még nem teszi indokolttá a védők fölényét, hiszen a török táborban is egység, magasfokú szervezettség van, s mind-ehhez járul az óriási számbeli túlsúly. A török sereg élén is kiváló parancsnok áll, a kor legnagyobb hadvezére, II. Szulimán.

A költői megelevenítés, a jellemzés, a leírás mesteri példáját szolgálhatja a költő a seregei élén hazánkhoz közeledő szultán bemutatásakor:

*Szent Iván havának tizedik napján
Konstantinápolybul megindult Szulimán,
Aval az sok haddal vizeket szárazstván.
Nagy hegyeket bontván, városokat rontván.*

(II. 31.)

A krónikás egyszerűségű két első sor után egyszerre három hatalmas kép érzékelteti az ellenség mérhetetlen erejét. A büszke, haragos szultán rajzát várnánk rögtön ez után, de a költő fokozza a várakozást, előbb lovát mutatja be:

*Egy fekete szerecsen ló volt alatta,
De képiró falra szebbet nem írhatna:
Nem vélnéd, hogy éri földet száraz lába,
Oly szépen egyeránt s halkal változtatja.*

(II. 32.)

De ebben a nyugodt méltósággal lépkedő paripában tűz és tomboló erő van, akárcsak az *Idillek* párjáért önjöngő szerelmes lovában:

*Véres nagy szemei ugyan kidültenek,
Száraz fejecskején van helye üstöknek,
Az orra likjain lángos szellők mennek,
Szája tajtékot vér, mint vízi istennek.*

(II. 33.)

Csak akkor tér rá magára a szultánra, mikor a ló részletes leírásával már kellőképpen érzékeltette, hogy egy ilyen mesébe illő hátszlónak a lovasa is rendkívüli ember. Ekkor varázsolja csak elének a nagy uralkodót, teljes keleti pompájában, mintha nem is versben, hanem művészi festményen állna előttünk:

*Úl vala merevén nagy császár nyeregben,
Fejér vékony patyolat vagyon fejében,
Két csoport kócsagtoll alá áll széltében,
Szakálla merő ősz, halvány személyében.*

*Szép arany hazdia függ alá válláról,
Az dolmánya is szintén olyan kajtányból,
Kemény misziri kard függ le oldaláról,
Melyet szultán Musa nyert görög császártól.*

(II. 36—7.)

A külső jelenségek, a ló, a ruházat, a fegyverek részletes leírása után milyen csattanóan, mekkora erővel hat a soron következő versszak, amely elárulja, mi rejtőzik ebben a méltóságteljes, külsőleg annyira nyugodt aggastyánban:

*Szörnyű méltósággal kétfelé tekinget,
Könnyen esmerhelni, hogy nagy gondja lehet;
Ez viszen nagy szüvében lángot és fegyvert,
Ez keresztény világnak nagy veszedelmet.*

(II. 38.)

»Soha nem volt ily úr törökök közt talán«, írja a költő, sőt »vitéség«, »okosság«, »hadbéli szorgosság« tekintetében a legnagyobb keresztény vezéréket is felülmúlja.

Hogyan vallhatott mégis kudarcot ez az annyi győzelmet kivívó hatalmas szultán, akinek seregei szinte elborítják a földet, kiszárítják a vizeket? Talán katonáiban van a hiba? Nem! A Szigetvárt ostromló törökök bátor, a haláltól nem visszariadó harcosok. Az alvezérek közt tapasztalt, képzett katonák vannak; mint Rustán bég, vagy Aliportug; mesebeli erejű, vakmerő hősök, mint Delimán és Demirhám. Jelen van a török főpap, a »nagy Kadilesker« is, akinél okosabbat Szulimán sohasem ismert. Joggal sóhajthatott fel a költő:

*Ilyen úr s ilyen had jüve országunkra,
S ily ártalmas folyhő szálla le kárunkra,
Mely nem csak magyarnak elég romlására
Lett volna; de elég világ rontására.*

(II. 50.)

Mi tette mégis lehetővé, hogy Zrinyi katonái ennek a rettenetes erőnek fölébe kerekedjenek?

Más az egység alapja Szigetvárban és más a töröknél. Szulimán hatalma kegyetlen zsarnoki elnyomáson alapul, gyűlöli népét és a nép is őt. Ez a sebezhető pontja a szultánnak és egész hadseregének. Ez az egy hiba elég ahhoz, hogy serege az ostrom során tönkre menjen, mert nem az öntudatos fegyelem, a vezér iránti szeretet és ragaszkodás tartja össze, hanem a kegyetlen zsarnoktól való rettegés. A megpróbáltatások, Szulimán kudarcai ezt a sereget minden szám-

beli fölény, szervezettség és beléje vert vakfegyelem ellenére szétzüllesztik. Ezt mutatják a török haditanácsok, különösen a VIII. énekben, amikor a török vezérek a súlyos kudarcok után nem tudnak meg egyezni és a tábor pártokra szakad. Később a XII. énekben már egyenesen a török katonák lázadására kerül sor. Egy katona megmagyarázza társainak, hogy a szultán pusztulásba küldi őket, nem törődik ezer és ezer török halálával:

*Mindezeket vajjon szüve megmozdult-é?
Ily vitézekért egy könyvet hullatott-é?
Nem! Nem! hanem még inkább lett kegyetlenné,
Mindnyájunkat örömet egyszerű vesztené.*

(XII. 60.)

Szulimán nemcsak gyűlöli népét, hanem fél is tőle. Mindig a háttérben marad. A serege élén büszkén lovagoló vezér az ostrom első napja után többé nem mer katonái közé menni, sőt még vezérei közt sem szeret mutatkozni. A haditanácsokon nem vesz részt, hanem a függöny mögül hallgatja a tanácskozást. Zrinyiek csapásai után már nincs erkölcsi alapja ahhoz, hogy katonái szeme közé nézzen, hiszen a vágóhídra küldi őket. Nem a török nép érdekében, a török haza védelmében kell meghalniok tízezerrel, hanem Szulimán hatalma, vagyona növekedéséért, kincstárának újabb értékekkel, a török földesuraknak újabb magyar rabszolgákkal való gyarapításáért! Ez a hadsereg és ez a vezér rabolni, hódítani, más népeket leigázni és kizsákmányolni jött. Ezért bármilyen erős legyen is külsőleg, belül rothadt a török birodalom. Győzhet egy ideig egy lezüllött Magyarországgal szemben, mint éppen maga Szulimán Mohácsnál, megszerezheti még ebben a hadjárásban is Gyula várát, melyet a katonáit gyűlölő, zsoldjukat ellopó Kerecsényi László kapitány gyáván feladott, de mihelyt olyan ellenféllel kerül szembe, mint Szigetvár: belső ellentmondásai, gyengeségei kiütözköznek, az óriási szervezett katonai erő felbomlik.

A szigetvári hősök egységének, szervezettségének, erkölcsi magatartásának az alapja egészen más. Ők hazájukat védik a rabló, hódító ellenséggel szemben:

*Harcolnunk peniglen nem akármilyen okért
Kell, hanem keresztény, szerelmes hazánkért.*

(V. 27.)

mondja Zrinyi katonáinak. Zrinyi nem fél katonáitól, hanem szereti és megbecsüli őket. Nem bujik el előlük, mint Szulimán, hanem az egész védősereg előtt fogadja a szultán követeit. Halul bég felszólítja

a védőket, hogy adják át a várat. Kitűnően festi itt a költő: a vezér és katonái közti teljes összhangot:

*Itt hallgata Halul, és esék zsiibolygás
Az erős vitézek közt, és zúgolódás:
Jól esméri Halul, hogy nekik unalmas,
Az ilyen követség és az vármegadás.*

*Horvát bán megnézé az sok jó vitézét,
Oszlán követekre fordítá az szemét:
Minnyájan hallgatnak, várják bán tetszését;
Ó nagy méltósággal elkezdé beszédét.*

(VI. 37—8.)

Zrinyi valósággal katonái szeméből olvassa ki, hogy mit feleljen, a katonák pedig úgy érzik, mintha ők beszélnének. Ilyesmiről szó sem lehet a török táborban. De az sem fordul elő ott, hogy a vezér személyesen vezeti a harcot, példaadásával buzdítja katonáit, lelkesítő beszédeket intéz hozzájuk, ami Szigetvárban gyakori jelenség. Már Arany János kiemelte, hogy egyetlen más nagy eposzban sincs arra példa, hogy a költő figyelmet szentelne a közkatonáknak is. A *Szigeti Veszedelem* hőse azonban az elesett közkatonákat is eltemetteti és megsiratja. A győzelmek után a vezér és katonái együtt vigadnak. Talán a X. énekben megírt ragyogó győzelem után festi a költő leg-szebben azt a meleg bajtársi légkört, mely Szigetvárt betölti:

*Nagy hosszú harc után megtér szép várában,
Mint az kölykeihez hű nőstény oroslán
Elűzvén ártóit, megtér barlangjában:
Igy tér meg szolgálíhoz Zrinyi vígságban.*

*Ok penig körülé, mint oroslánykölkök,
Vigadnak, örülnek, s néki hízelködnek,
Sereget megbontó Istenét dicsérnek,
Vigyáznak, fáradnak és gondot viselnek*

(X. 105—6.)

Az igazságos ügyért vívott küzdelem tudata tölti el a vezért és katonáit, ellentét köztük elképzelhetetlen és ezért erkölcsi fölényük állandóan növekszik. Míg a török tábor látszólagos lenyűgöző ereje a megpróbáltatásokat nem tudja kiállni és fokozatosan gyengül, züllik, addig a törpe védősereget a nehézségek egyre jobban megacélozzák, összeforrasztják, valósággal mesebeli hősök együttesévé emelik.

A költő tehát egy a történelemben és napjainkban is annyiszor

beigazolódott igazságot hirdet: egy szabadságáért, hazájáért küzdő nép ellenállásán megtörik a legerősebb hatalom ereje is, ha a néphez hű, kiváló hősök vezetik, ha egységes, ha nincsenek soraiban árulók. Zrinyi az ellenséget nem olcsó eszközökkel ábrázolja. Nem festi a török hadviselést rossznak, a katonákat gyáváknak, a vezéreket tehetégteleneknek. Ellenkezőleg, kitűnő hadvezéreket, rettenthetetlen bajnokokat és haláltmegvetően harcolni tudó közkatonákat mutat a törökök közt is. Ő az ellenség belső gyengeségeit a despotikus török társadalmi rendből eredő ellentmondásokból és a hódító háború igazságtalan voltából vezeti le. Ezért billen a mérleg a szigetváriak javára.

Az eposz tehát azt hirdeti, hogy bár a szigetváriak elpusztulnak a harcban, lényegében ők aratnak diadalt és jaj a »győztes« törököknek! A költő által felvetett kérdések végső megoldását mondja ki a XIV. énekben Hazret Ali, a mohamedánok legendás hőse, akit Alderán felidézett az alvilágból, hogy segítse az ostromlókat. Ali így szól a varázslóhoz:

*Mit akarsz énvelem kegyetlen Alderán,
Hogy általam örülj Szigetvár-romlásban?
De te, eszes lévén, csalatkozol, abban;
Hiszen vég szakadott az én hatalmamban.*

*Szigetben nem lagnak olyan körösztények,
Kiknek árthassanak Alkorán-levelek,
Sem a pokolbéli és koporsós lelkek;
Nagyobb Mahometnél Istene ezeknek.*

*Mert ő fog énvelem égni örök tűzben,
Miért gyönyörködünk az keresztény vérben?
Nem örül az Isten büntetés-vesszőben;
Mi voltunk, ám küldött minket örök tűzben.*

*De ezek már más üdők és más emberek,
Látom az Istennél igen kedvesebbek,
Hogysem előbb kik voltak egyenetlenek
És ők elesnek; de jaj véreteknek!*

(XIV. 61—4.)

Hazret Alinak a szavaival a költő megadja a választ az I. ének kérdésére. Isten ott kilátásba helyezte a büntetés feloldását, ha a magyarság szakít az ott elősorolt hibákkal. A szigetváriak példát mutattak erre. Ők már »más emberek« és ezzel a töröknek lealkonyul.

Az eposznak ez az összefüggő, kristálytisza eszmei mondanivalója azonban önmagában még nem tenné a *Szigeti Veszedelemet*

remekművé. Nagy művészi alkotássá azért válhatott, mert a költő az eseményeken, az embereken keresztül, a valóság ábrázolásán át teszi hitelessé Hazret Ali megállapításait. Bonyolult és nehéz művészi problémákat kellett megoldania, hogy az utolsó szálig elpusztuló védősereg valóban győztesnek tűnjék a várat végül mégis elfoglaló ellenséggel szemben. Az eszmei tartalom magas színvonala, az eposz hazafias, nemzeti célzata papiros ízű maradt volna, nem tudna érvényesülni, ha a cselekmény menete, elejétől végig, lépten-nyomon nem igazolná. Zrinyi művészetének nagysága éppen abban mutatkozik meg, hogy ezt a feladatot zseniálisan megoldotta.

8

Zrinyi az epikai szerkesztés mestere. Minden egyes részletnek, mozzanatnak megvan a funkciója az eposz felépítésében. Nem véletlen, hogy melyik magyar vitéz melyik törökkel viaskodik, hogy a vár egyes bástyáit kik és hányan védelmezik, hogy ki hal meg előbb és ki később. A *Szigeti Veszedelem* egy tökéletesen megépített épület. Nem lehet belőle egyetlen téglát sem kiemelni anélkül, hogy az épület művészi egysége meg ne bomoljon és szerkezeti szilárdsága meg ne inogjon. Arany nem is habozik Zrinyit Tasso fölé helyezni a művészi szerkesztő-képesség terén.

A kitűnően kidolgozott szerkezetnek köszönhető, hogy bár a kis számú szigeti védősereg fokozatosan elvérzik, az eposz mégis a törökök vereségsorozatát és a magyarok szakadatlan győzelmeit mutatja be. Az első harci cselekmény, az eposz előjátékául tekinthető palotai ostrom a támadó budai basa csúfos kudarcával végződik. Hatalmas veszteségeket kell szenvednie a szultán seregének is, amíg Szigetvárig eljut: a Boszniába küldött Mehmet basa seregét Zrinyi Siklósnál szétveri; a török táborban félreértésből támadt zürzavar folytán 3000 török veszti életét; a Szigetvárhoz küldött több ezer főnyi előcsapatot a védők az Almás pataknál meglepik és megsemmisítik. A várat a szultán még meg se szállta és máris egy sor vereség éri, ez a törökök harci kedvét csökkenti, a magyarokét viszont erősíti. A költő azonban gondosan ügyel arra, hogy teljesen indokoltak legyenek ezek a győzelmek. Az elbizakodott törökök nem óvatosak, nem éberek, ezt a körülményt használják ki Zrinyiék, amikor meglepik a gyanútlanul pihenő ellenséget.

Az első győzelmekkel azonban még korántsem tűnik ki a magyarok átütő fölénye. Hiszen itt még nem a fősereggel ütköztek meg és ami a legfontosabb, nem a kitűnő hadvezérrel, magával Szulimánnal. A kisebb török vezérek felett vitathatatlan Zrinyi fölénye. A eposz elején azonban a két tábor vezérét egyformán erősnek mutatta be a költő, sőt nyilvánvaló, hogy Szulimán sokkal nagyobb tapasztalatokkal rendelkező hadvezér, mint ellenfele. Az erőviszonyok tehát csak akkor tisztázódhatnak, amikor Szulimán a fősereggel megérkezik Szigetvár alá.

Ez az esemény a VII. énekben kerül sorra és egyike az eposz leghatalmasabb jeleneteinek. A költő érezte ennek a találkozásnak a sorsdöntő jelentőségét és a mű egyik legnagyobb feszültségű jelenetévé tette. Az egész világ meghódítására képes török sereg minden ereje erre az egyetlen várra összpontosult. Erről a hadseregről azt mondta a költő, hogy vizeket szárazított, hegyeket bontott pusztá tömegével. A menetelő katonák kopjái az egész földet beborították, mint egy nagy mozgó erdő, a janicsárok mint hangyák lepték el a tájat. Ezt a hadsereget olyannak ismertük meg, amely képes valósággal előzönlenni a gyenge Magyarországot. Szulimán így is tervezte. De most ezt a roppant erőt a költő egyetlen pontra vonja össze, Szulimánnak az egész ország iránti határtalan gyűlölete a szigetváriak és Zrinyi elleni bosszúvágyban testesül meg a siklói vereség miatt. Az első énekben riadtan kérdezte a költő:

Jaj hova ez az nagy folyhő fog omlani?

(I. 101.)

És itt a VII. énekben ez a rettenetes felhő, szinte összesűrűsödve egyetlen villámmá, Szigetvárra csap le. Zrinyinek és vitézeinek sziklászilárdan kell állniuk ezt — a kétségkívül legnagyobb — erkölcsi megpróbáltatást.

Tasso nyomán kitűnő megoldást választott a szerző az esemény meggyőző ábrázolására. A vár alá érkező török táborot úgy állítja elénk, ahogy azt a szigetvári hős a vár-bástyáról láthatta. Valósággal odaviszi az olvasót a fenyegetett erdő falaira, hogy átérezhesse a hős elé táruló félelmetes látványt. Először csak az eget-földet besö-létítő porfelleg tűnik fel a láthatár alján és csak nagysokára a felhő alatt özönlő katonák sokasága. »Alattok rettenetességgel föld robog«, amint valóságos tengerként körülfollyá a várat a »világrontó tábor«. A vár megszállását »igen hadviselő okos rendtartással« irányító szultán körülveti magát a vár körül, majd mikor megállapodott távolabb a vártól, az egész tábor, több százezer torok, háromszoros »Allah«

kiáltással üdvözl. Vagyis a mindent ellepő sokaság fenyegető látványa után az erejének tudatában lévő, közeli győzelmében bizó ellenség csatakiáltása remegteti meg a levegőt. Ezt követi rögtön a janicsárok puskáinak ropogása, »ezt mindnyájan kilövék az magas égben«, majd elsütik az összes ágyút is a védők megfélemlítésére:

*Azt tudnád, leszakad reád az magas ég;
Alól az föld robog, repedez mint egy jég,
Sziget bástyája is féltébül mozdul meg.*

(VII. 20.)

A török erejét itt mutatja a költő a legfélelmetesebbnek. Ezek már nem az oktalan és balkezes vezérek által vezetett kisebb, néhányezres előcsapatok, melyekkel a szigetváriak fölényesen elbántak. Ez már a tapasztalt hadvezér által vezényelt gyakorlott, sok győzelmet aratott főserég. Ezután fog csak elválni, melyik a jobb katonaság, melyik a jobb vezér.

Zrinyi a bástyán áll. Az egész látványos felvonulás, a szultán szemléje, a megfélemlítésnek szánt csatakiáltás, puska- és ágyúlövések mintha mind azért lennének, hogy ez az eddig elszántan, szilárdan helytálló nagyszerű katona, most ilyen túlerő láttán elveszítse fejét. A költő a török megérkezésének leírása közben egy szóval sem tesz említést arról, hogy mindez milyen hatást gyakorolt Zrinyire, csak akkor tér hozzá vissza, miután az ágyúk már a vár falát is megremegtetik. Az ezután következő két sor azonban egyszeribe elárulja ennek a nagy ágyúzásnak, ijesztő felvonulásnak a hatását, helyesebben hatástalanságát:

*Meghagyá Zrini Miklós pattantyúsoknak,
Ágyúbul köszöntést töröknek adjanak.*

(VII. 21.)

Zrinyi tehát egészen közömbös maradt a török ijesztgetésére. A magyarok köszöntése — két ágyúlövés — viszont egy sor törököt leterít. A szigetvári tüzérek gúnyos, bizakodástól teli szavai követik az ágyúgolyók útját. Mig a törökök eget-földet rázó ágyúzása hatástalan maradt, addig a magyarok két kitűnő lövése riadalmat okoz és a falak alatt lövöldöző janicsárok hátrább kotródnak:

*De harmadik lövést nem merék megvárni,
Sietnek szállásra kiki eloszlani.
Némelyik nem tudja magáét találni
Nagy ijedésében, s nem mér megállani.*

(VII. 27.)

Világosan megmutatkozik itt a két tábor közti különbség. A védők minőségi fölénye kezd érvényesülni, és ez többet ér, mint az ellenség mennyiségi ereje. A nagy szigetvári összecsapásnak ennél a döntő jeleneténél megőrizték szilárdságukat a magyarok. Sőt az ágyúlövés hatásának leírásával már érezteti a költő, hogy éppen most kezdnek megváltozni az erőviszonyok a szigetiék javára. A kezdeményezést ezután is ők tartják kézben, kirohanást intéznek a török ellen. Az ellenséggel való szembetalálkozás csak növeli harci erejüket, a törökét viszont gyengíti. Az erőviszonyoknak ez a kezdődő megváltozása leginkább a két vezér magatartásában jut kifejezésre.

*Csak maga Szulimán nagy gondokban őszül;
Bán merész szívéjért nagy félelemben hül.*

*Nem késik sokáig szigeti vitéz bán,
Bátorodik szüve ellenségét látván.*

(VII. 50—1.)

Zrinyi szilárd erkölcsi és eszmei alapokon álló fölénye tehát Szulimánnal szemben is érvényesül. Innen kezdve a török sereg megindul a pusztulás útján és a szultán is fokozatosan elveszti a talajt lába alól. Ezért a cselekmény során is megoldható, hogy minden egyes harci összetűzésből a magyarok kerüljenek ki győztesen. A valóságosság érdekében kitűnően irányítja az eseményeket a költő. A komoly katonai tudású és körültekintő Rustán béget például elveszti a török sereg, mert Delimán személyes ellentéteik miatt megöli. Ebből következik viszont, hogy a XI. énekben, amikor a török hitszegése miatt nagy veszélybe kerül a magyar sereg egy része, nem lehet jelen Delimán, a török sereg legnagyobb hőse, mert Rustán megölése miatt el kellett bujdosnia. A várból hírt vinni akaró Juranics és Radivoj az éjszaka leple alatt akarnak keresztülhatolni a török táboron és közben számos törököt megölnék; mindenekelőtt azonban a Kadileskert, a főpapot, aki a szultán után a török tábor legokosabb embere. Az ellenség tehát elveszti legjobb, legképzettebb vezetőit; az ilyen mozzanatok érthetővé és hitelessé teszik a magyarok harci sikereit. De ugyanakkor, ha tíz, vagy száz török élete árán is, a magyar és horvát vitézek szintén sorra elhullanak. Hősi halált hal, a bajtársiasság megragadó példáját mutatva, Juranics és Radivoj is. A török seregre mért csapás ára a szigetváriak élete. Életük feláldozásával, mindnyájuk hősi halálával tudják csak megtörni a török erejét. Az ellenség szétzúllásával egyidejűleg lassan elvérzik a hős védősereg is.

A kitűnő szerkesztés mellett az alakok jellemzése teszi elsősorban meggyőzővé az eposz mondanivalóját. A törökök legkitűnőbb vitézeit is szépen, gazdagon jellemzi a költő, de az ellenséges tábor bemutatásánál elsősorban a tömeg jellemzésére helyezi a hangsúlyt. Az V. énekben, a magyarok seregszempléjénél egészen más eljárást követ. Kitűnő a keret is, amelyben a szigetváriakat megismerteti: a seregszemplét a vitézek esküjével kapcsolta össze. Így éppen hazafias lelkesedésük forróján állítja őket elének.

Zrinyi beszédet tart a vár piacán összegyűlt katonáinak az előttük álló nagy feladatokról és lelkesíti őket a helytállásra. Beszédét így fejezi be:

*Ez a hely s ez a vár légyen dicsőségünk,
Avagy madár gyomra mi koporsóhelyünk.
Mindenképpen emberek s vitézek legyünk,
Ugy marad meg örökkén az mi szép hírünk.*

*Fejem fennálltáig lészek én veletek,
Esküszöm seregek élő istenének!
Kívánom, hogy ti is így cselekedjetek,
Éles szablyát kézben tartván esküdjetek.*

(V. 34—5.)

Erre a felszólításra az egyes tisztek csapataik élén a hős elé vonulnak és leteszik az esküt. A vár főterét így betölti a mozgás, a csapatok előlépnek és elvonulnak, miközben a költő néhány éles vonással felejthetetlen képet rajzol az egyes vitézekről. Itt nem beszél nagy létszámról, itt nincsenek ezek egy-egy csapattestben, hanem mindössze 100—200 ember. Ezeknek a kis csoportoknak a harci értékére mindössze egyetlen, de annál hatásosabb metaforával utal:

Jün százötven karddal Novákovics Iván

(V. 43.)

Száz meztelen szablyát Dandó hoz ezután

(V. 45.)

A katonákat valósággal megszemélyesített fegyverekként vonultatja fel, kiemelve ezzel harci erejüket. A tiszteket azonban külön-külön jellemzi és ennek során megmutatja, hogy itt az egyes vitézek olyan

képességekkel, tulajdonságokkal rendelkeznek, amivel ellensúlyozni tudják a török tízezeit. Amint ott a tömeg, itt a kimagasló hősök bemutatása a cél. És valóban sikerült is feladatát úgy megoldania, hogy az olvasó szemében egy Radován, Stipán Golemi, Deli Vid felérjen száz vagy ezer törökkel. Már külső leírásuk is rettenthetetlen, félelmetes katonákká teszi őket. Novákovic Iván »haragos« tigris bőrért viseli a hátán és még a pajzsára szegezett sastoll is »kegyetlen«. Valósággal mesei hősként jelennek meg az egyes vitézek:

*Ihon Stipán Golemi rettentő testtel
Lépik, mint egy halom, rettenetességgel;
De ennek nem árthatni soha fegyverrel,
Mert keményebb bőre vasnál s kemény kúnél.*

(V. 51.)

Bika András »lovat s törököt öl csak egy csapással«, Deli Vid »négy önyi vasdárdát kezében hordoz«. Akárcsak Toldi Miklós »szörnyű vendégoldal«-áról olvasnánk! A művészi érdek követeli meg ezt a mesei nagyítást. A cselekmény hatalmas távlatú megokolásával a költő rendkívüli feszültséget teremtett Szigetvár körül. Hogy ezt az ostromot valóban népek és birodalmak sorsát eldöntő eseménynek érezzük, mindkét fél erejének rendkívüli nagyságát kellett elének állítania. A töröknél ezt a valóságosnál jóval nagyobb létszám feltüntetésével éri el, a védősereg legkiválóbb tagjait pedig rendkívüli tulajdonságaikkal a népmesei hősök világába emeli. A szigetváriak mind régi, tapasztalt törökverők is, nem ez az első csatájuk, megtanulták már gyűlölni és pusztítani a betolakodókat, mint Radován, aki »küldött már hatszázat törököt pokolban«, vagy Orsics István, aki »sokszor szemeivel törököt kergetett«. A védősereg a legkitűnőbb harcosokból áll.

Ezt azonban nemcsak, sőt elsősorban nem a seregszemléből tudjuk meg, hanem a cselekményből. Zrinyi főleg cselekedeteikkel jellemzi hőseit. A harcokban holttest-halmokat raknak Deli Vid, Radován és a többiek, ha a fegyverük eltörik, akkor pusztá kézzel is nekironatnak a legjobb török vitézeknek, mint Radován teszi a X. énekben. Hosszú ideig lehetne sorolni a példákat, a védők emberfeletti hősiességéről.

De a kiválóak közül is messze kiemelkedik a főhősnek, Zrinyi Miklósnak a személye. A legtöbb gonddal az ő alakját mintázza meg a költő. A jellemzés legváltozatosabb módjait használja fel, hogy minél teljesebben elének állíthassa. Mikor először említi a II. énekben, mindössze arról értesít, hogy nevéből is rettegnék a törökök. Ezután

egy gyónásszerű imán keresztül belülről ábrázolja a hőst, emberileg közel hozva őt az olvasóhoz és megmutatva, hogy élete mennyire összeforrott a haza ügyével. Harcban a következő, III. énekben látjuk Zrinyit először.

Az itt elbeszélte siklósi csata és annak előzményei a *Szigeti Veszedelem* egyik legszebb jelenete. Szerkezeti szempontból is sorsdöntő, mert a szultán éppen Zrinyinek Mehmet boszniai basa seregére mért megsemmisítő csapásán felbőszülve határozza el Szigetvár ostromát. A siklósi történetet úgy formálta meg a költő, hogy a cselekmény továbbvitelében való, központi szerepe mellett, alkalmas legyen Zrinyi jellemzésének továbbfejlesztésére, gazdagítására, a török élelmód bemutatására, valamint a törökök és magyarok közti különbség ábrázolására is.

Hitelesítést nyerne azok a szavak, hogy a törökök Zrinyi nevével is félnék, mert a siklósi bég óva inti az ott letáborozó Mehmet basát a mezőn való hálástól. Szkender siklósi bég Szigetvár közelében él, már ismeri Zrinyit: ezért retteg tőle; Mehmet basa viszont, aki most jött Azsiából, szeretne megvívni vele, mert már Konstantinápolyban hallotta hírét és nem tudja elképzelni, hogy olyan kiváló, mint a híre festi. Zrinyi személye tehát a központi téma a török tisztek beszélgetésében és mindkettőjük véleménye Zrinyi nagyságát igazolja. Szkender szavai sejtetik már előre, hogy Siklósnál történni fog valami, de a tapasztalatlan és óvatlan Mehmet hibájából a beszélgetés kellemes, hangulatos időtöltéssé alakul át. A török szokások, ruhák, ételek ábrázolásával, de főleg a török ifjú elragadóan szép lírai énekével a költő idillikus képet fest, szinte feledteti Szkender bölcs figyelmeztetéseit, hogy azután hirtelen átcsapjon a szigetváriak készülődésének rajzára, akik igazolva Szkender baljós sejtelmét, hajnalban Zrinyi vezetésével megrohanják és megsemmisítik Mehmet gyanutlan táborát.

Ez Zrinyi első csatája az eposzban. A harcban kitűnőnek bizonyul, de a költő igen helyes művészi érzékkel ekkor még viszonylag enyhe színekkel ecseteli személyes vitézségét. Harci erényeinek ábrázolásába állandó fokozást visz. Eleinte keveset szerepelteti; Zrinyi rendszerint csak akkor avatkozik a küzdelembe, ha a helyzet súlyossá válik és katonái, alvezérei nem tudják visszaverni a törököt. Ilyenkor megjelenése és nagyszerű csatája eldönti az ütközet sorsát. A X. énekben pl. a töröknek hosszas küzdelem után sikerül egy ponton betörnie a várba és a helyzet már válságosnak mutatkozik, amikor Zrinyi megjelenik. A harci zürzavarnak, az ellenség rettegésének, Zrinyi erejének és vitézségének ábrázolásában remekel ilyenkor a költő:

*Mint vízi óriás, bán gázol az vérben;
Henterög sok török az maga sebében;
Más s még más törököt fektet le egy helyben,
Akkor futni indul török nem seregben.*

*Ki utat nem talál, bástyán aláugrik,
Kinek keze, lába, feje öszveromlik.*

(X. 98—9.)

Pedig a törökök közt is vannak kiváló katonák és vezérek. Az egész török hadsereg belső szerkezetéből azonban az következik, hogy a megpróbáltatások során még a kiváló vitézeknek is a rossz tulajdonságai kezdenek érvényesülni. Delimán és Demirhám pl. kitűnő bajnokok, személyes vitézségben Zrinyihez és Deli Vidhez, a »törökök ostorá«-hoz méltók, mégsem tudnak komoly eredményt elérni, mert mint a szigetiek maguk mondják, »vakmerő bolondok«. Csak veredni tudnak, a személyes virtus hajtja őket, nem a katonai belátás. Rustán bég józan, okos hadvezér, de ugyanakkor fél a magyarok kardjától és irigykedik Delimánra, szerelmi vetélytársára. Így a törököknél a személyes hősiesség és a katonai tudás nemhogy kiegészítenék egymást, mint a magyarok közt, hanem egyik a másikat resztezi.

10

Az események csoportosításával, a jellemek alakításával sikerült a költő Zrinyinek elhihetővé tenni, hogy a szigetváriak pusztulásuk ellenére az egész magyarság sorsára döntően kiható sikert értek el. A legnehezebb ennek a megoldása az eposz befejezésénél: a vár elfoglalása ellenére az egész eposznak lelkesítő, optimista befejezést adni. Ezt a legnehezebb feladatot oldotta meg Zrinyi a legfényesebben, mintegy megkoronázva alkotását.

A XIII. énekben a török sereg bomlása már csaknem eléri tetőfokát, valamennyi alvezér és katona az ostrom megszüntetését kívánja, reménytelennek látva a vár elfoglalását. Mikor pedig tűzéreinek parancsnoka, a kitűnő Aliportug elesik, maga Szulimán is kénytelen beleegyezni az elvonulásba. A szigetváriak győzelme tehát már teljessé vált. A hősi védelem megtörte az ellenség támadó erejét és az százszoros túlereje ellenére gyalázatosan eltakarodni kényszerül. A költő is elérte ezzel a célját: a cselekményt úgy sikerült irányítania,

hogy a török vereséget szenvedjen. A művet azonban nem lehetett itt befejezni. Ez ellenkezett volna a történelmi tényekkel, meg az eposz alap gondolatával is. A várnak és védőinek el kellett pusztulniok. Ezt már az eposz elejétől kezdve tudjuk, megjósolta már Zrínyi nek a hozzá lehajló feszület a második énekben, ugyanezt közölte Deli Viddel az álmában megjelenő hősi halált halt Radivoj és maga a költő is lépten-nyomon figyelmeztet, hogy a magyarok győzelmei nem azt jelentik, hogy sorsukat elkerülik.

Ezért egy sorsdöntő fordulattal — a szigetváriak postagalambjának elfogásával — az eseményeket az előre megjelölt útra téríti vissza. A királynak küldött levélből a törökök tudomást szereznek a védők nagy veszteségeiről: alig ötszázan maradtak, azok is többnyire sebesülten, a vár félig romban hever, több rohamot már nem tud kiállni. Szulimán ezt megtudva elhatározza, hogy még egy utolsó ostromot indít. Ezzel a vár sorsa megpecsételődött. A következő, XIV. ének komor hangulatú, a végső küzdelem előtti éjszakában játszódik. Alderán, a török varázsló még a pokolbeli szellemeket is felidézi és Szigetvárra küldi. Hatalmas képekben ábrázolja a költő, hogy valósággal az egész kozmosz Szigetvár ellen tör. A várat felgyújtják, a törökök betörnek és a magyaroknak már a vár belsejében kell felvenniök a harcot. A kétségbeesett küzdelem a lángoló vár fényénél folyik és ezen az éjszakán pusztul el a magyarok legnagyobb hőse, Deli Vid is. Ez az ének tehát a vár közelgő elesetének tragikus légkörében játszódik. Egyedül Hazret Ali szavai figyelmeztetnek arra, hogy a bukás mégis a törökök osztályrésze lesz. A komor, vésztijszó XIV. énekkel szemben Hazret Ali szavait kell igazolnia a befejező XV. éneknek. És ezt a költő teljes mértékben megvalósította.

A pokolbeli szörnyeket az angyalok serege elűzi, az éjszaka sötétjét felváltja a hajnal, hogy az utolsó események felett a diadal fénye ragyogjon. A védők tudják már, hogy ezen a reggelen vívják utolsó csatájukat, erről beszél Zrínyi is, katonáihoz intézett utolsó beszédében. A végső kirohanásra készülődnek, arra a kirohanásra, melyben meg kell halniok, de amelyben az utolsó, döntő csapást kell mérniök az ellenségre. Itt bontakozik ki legjobban a főhős alakja, most már elsősorban az ő szerepét emeli ki a költő, neki van a legnagyobb feladata az utolsó harcon. Zrínyi maga úgy készülődik, mint az egész életét bekoronázó utolsó nagy győzelemre. Ünnepi ruhát ölt, magára veszi ékszerait,

*Ebbe szokta mutatni magát udvarnak,
Ebbe menyekzőknek és triumfusoknak.*

(XV. 13.)

Triumfusra, diadalmenetre indulnak tehát. Zrinyi lassan, méltóság-
teljesen, diadalmenethez illő módon lép ki a belső várból. Pusztá
megjelenésétől messze futnak a törökök, úgy, hogy »szörnyű szemé-
vel« keresnie kell, hol az ellenség. Az fut, amerre lát.

*Hon vagytok ti mostan világrontó népek?
Hon vagytok földemészlő szörnyű seregek?
Hon török, hon tatár, sötét szerecsenek?
Hon vagytok három világrul kevert népek?*

(XIV. 58.)

— kérdezi a költő, Hol van a rettenetes tábor, mely az I. énekben útnak
indult Magyarország megsemmisítésére? Ez a hadsereg a szigetvári
vitézek csapásai alatt széthullott, maradványai pedig halálra rémülve
futnak és rettegve szemlélik Zrinyi közeledését. A legnagyobb török hős,
Delimán is reszket, a szultán, aki pedig »messzi« dombmul nézi az
eseményeket, még jobban.

*De nem csinál pompát Zríni törököknek,
Nem mutatja vesztég sokáig ezeknek
Ő vitéz fegyverét; de mégyen ellenek;
Ötszáz halál mégyen háta után ennek.*

(XV. 62.)

A korábbi »százötven kard«, »száz szablya« metaforák helyett,
most már az »ötszáz halál« kifejezés illik a szigetiekre. Ötszáz halál
pusztító rohamának a leírása következik itt, élén a rettenetes Zrinyivel.
Leteríti Delimánt, szízekat vág le egy csapásra és ezreken keresztül
tör utat szédítő gyorsasággal. Emberfeletti, mesebeli hőssé válik ezek-
ben a harcokban, amíg eljut egészen a szultánig, hiába helyezkedett az
el »messzi« dombon, és hiába őrizi több ezer katona. Arra sem marad
ideje, hogy lóra üljön, Zrinyi már ott terem és kimondja a Szulimán
által félévszázadon keresztüli pusztított, gyilkolt, rabságba hurcolt
magyar nép ítéletét:

*Vérszopó szeléndek, világnak tolvaja,
Telhetetlenségednek eljűtt órája;
Isten bűneidet tovább nem bocsátja,
El kell menned vén eb, örök kárhozatra*

*Igy mondván, derekában ketté szakasztá,
Vérét s életét az földre bocsátá;
Átkozódván lelkét császár kiindítá,
Mely testét éltében oly kevélyen tartá*

(XV. 98—9.)

H. Homogé

Szulimán megölése betelőzi a szigetváriak nagyszerű tetteit. Ezzel Zrinyi a legveszedelmesebb ellenségtől, a legnagyobb török hadvezértől szabadítja meg az országot. Küldetése itt ér véget: a kitűzött célt megvalósította, a világ legnagyobb hadseregét menekülő csúszkává változtatta, vezetőjétől megfosztotta. A XV. éneknek ezek a versszakai mint hatalmas diadalt ábrázolják Zrinyi tettét; így tudta a költő elérni, hogy ragyogó győzelemmel fejezze be az eposzt. Ezután már csak néhány versszak következik, mintegy epilógusként, a történeti hűség kedvéért. A cselekmény itt elérte telőpontját, utána már csak egyszerű szavakkal emlékezik meg a hősök haláláról, akiket közelharcban nem is tudtak legyűrni és Zrinyivel együtt csak távolból golyókkal terítették le. A vitézek tudják, hogy feladatukat megoldották és a győzelem lelkesítő érzéseivel halnak meg:

*Mind ennyi között is egy jajgatás nincsen,
Mert nagy vígassággal s örömmel hal minden.*

(XV. 105.)

Angyali légió száll le a hősök lelkéért és mennyei zeneszó mellett viszi őket az égbe.

II.

Az eposz eszmei tartalma és a cselekmény gerincének művészi kidolgozása — amelyet idáig elemeztem — távolról sem foglalja magában mindazt az értéket, amivel a *Szigeti Veszedelem* dicsekedhet. A főcselekmény és a főhősök mellett az epizódok és az egyszer, egy-egy jelenetben feltűnő mellékalakok színes sokasága teszi a művet olyan hallatlanul gazdaggá. Ennek köszönhető, hogy az eposzt átható hazafias eszmevilágnak és honvédő törekvésnek nem egy mértani pontossággal kitervelt szerkezeti konstrukció a hordozója, hanem a török-magyar harcoknak páratlanul sokrétűen élénk állított egész világa és a legkülönbözőbb emberi jellemek, típusok, sajátos egyéniségek tettei. Mindezt csak összefogja, szilárd mederben tartja és a nagy nemzeti célok hirdetése érdekében legalkalmasabb módon rendezi el a szerkezet. ~~Egy bevezető~~ keretei nem engedik meg, hogy a kisebb szerepet játszó alakok és az epizódok kérdését részleteiben és egyenként megvizsgáljuk. Legfeljebb néhány kiemelkedő példa mutatható be, izelítő-

3* ——— a tanulmány.

képpen. A csatajelenetekben például a költő amellelt, hogy a főhősök, a kiemelkedő vitézek viaskodását külön-külön megrajzolja, a tömegharcokat pedig sommásan jellemzi, rendszerint megteremt néhány olyan alakot, akik ha másutt nem is szerepelnek, de felejtethetlen részlet maradnak annak a leírásnak. A X. énekben, amely egyébként is az eposz egyik művészi csúcspontja, előadja Delimán harcát a várkapu elfoglalásáért. Itt szerepel először és utoljára a gyengéden megrajzolt »török gyermek«, Embulah. Fiatalköltő, akinek koboz való a kezébe, nem a puská, bánni sem tud vele. Nem a végvárak lantot és kardot egyaránt mesterien forgató magyar költőihez hasonló, hanem a török világirodalom valamelyik pompás udvarában kényelemben, elkényeztetve nőtt fel, bájos, gyengéd dalokat írhatott a természet szépségeiről, szerelemről, a Mehmetnek daloló török ifjú énekéhez hasonlókat. Élete végéig a Muzsák szolgája maradhatott volna, ha elkerüli Szigetvárt. De úgy látszik, a kalandvágy, a török fegyverek fölényes sikereibe vetett bizakodás ide hozta és bár nem siet a rohamozók közé, csak áll »aranyas fegyverben«, sorsát nem kerülheti el. Az ellenség iránti szánalmat nem ismerő kegyetlen: Badankovics lecsap rá mint saskeselyű a szép hattyú madárra, és

*Felnyitja szép torkát, mely szép énekével
Erdőt, mezőt töltött sok gyönyörűséggel.*

(X. 60.)

Alig hullt ki Embrulah vére, melyért szörnyű bosszút állt a felbőszült Delimán, újabb megrázó jelenetnek lehetünk tanúi. A török ágyúk addig rontották a kapu fölötti tornyot, míg az emberestül a kapu előtt tolongó törökök közé omlott. Csak ketten maradtak életben a torony védői közül, két ismeretlen horvát közkatoná, Szvilojevics és Klizurics és most ott találják magukat a tengernyi török fegyver közepette. Klizurics látja, hogy nem menekülhet, feje fölé tartja pajzsát és ahol legsűrűbben látja a török sorait, közéjük ront, így rohan a halálba. Szvilojevics pedig »bizik gyerme lábában«, megpróbál felkapaszkodni a bástyára. De hiába, mert ott terem Delimán, megragadja lábánál és egy nagy darab falat is lerántva vele együtt »megnyitja gégejét, merre bement halál«.

Igy hullámzik tovább a küzdelem, tragikus emberi sorsok, halált megvető hősök, a legbátrabb szigetvári harcosok fokozatos elhullása, sok-sok ezer török halott és a tömegharc iszonyú kavargása közepette. A legödöklőbb küzdelem a XV. énekben, Zrínyi kirohanásakor alakul ki:

*Itten kezd hullani török sok számtalan,
Itten sebenedni mindenféle pogány;
Ki nagy Allát, ki Mahometet kiáltván,
Vérében feküsznek az földet harapván.*

*Itt zászló zászlóval nagy csoportokban hull,
Amott fekszik sok török halva lovastul,
Imitt félholtan vitéz vitézre burul;
Ki alatt ló fekszik, némely ló alatt ful.*

*Félholtan némellyik marja ellenségét;
Amaz mint vérszopó szomjuhozza véréét;
Ki sebeken által bocsátja ki lelkét;
Ki szorosságtul fult, ott hagyja életét.*

(XV. 73—5.)

A harcok légkörét ennyire felelevenítő csataképeket nem lehet íróasztal mellett kigondolni, ilyen csak az írhat, aki ugyanezt átéli napról-napra a valóságban, akinck az élete maga is csupa hősiez harc. Zrínyi az egyetlen olyan nagy eposzköltő a világirodalomban, aki szinte a csatákkal egyidejűleg önti sorokba a csaták képeit. Mikor tollával a *Szigeti Veszedelem* énekeit vetette papírra, kardja állandóan készenlétben volt. A török elleni harcról írt és közben nap mint nap a török ellen harcolt ő is:

*Engemet pedig midőn írom ezeket,
Márs haragos dobja s trombita felzörget.
Ihon hoz házamban füstölő üszöget
Kanizsai török; oltanom kell eztet.*

(IX. 3.)

A fegyverek csattogása közben helyet kap a szerelem is. »Nem egyetlen az szerelem vitézséggel« — írja az eposz ajánlólevelében. Deli Vid és feleségének szereplése ezt igazolja. Borbála a hőst szereti férjében és a szerelem őt is hőssé teszi. A harcban eltűnt férjének üres ágyát áztatja könnyeivel, de a következő pillanatban már:

*Száll Márs ő szüvében, s nem mint más, sírással,
Vagy nyomorult föcske hosszú jajgatással
Csak óhajlja társát, hanem bátorsággal
Fegyverezi magát ura páncérával.*

(XIII. 9.)

A hazájáért, férjéért lángoló asszony nem fél a veszélytől, megmártja szablyáját az ellenség vérében. Egészen más a török nő,

Kumilla, a császár lánya. Bár őt csak egyetlen énekben látjuk, az első énektől kezdve ismerjük már Kumilla és Delimán boldogtalan szerelmét. Kumillát az apai zsarnokság Rustán béghez kényszerítette és bár alig említi a költő, Delimán elfojtott gyűlölete Rustán iránt kezdettől fogva mérgezi a török vezérkar levegőjét. Ez a gyűlölet robban ki a haditanácsok szóváltásaiban, mikor katonai kérdésekben is összekülönböznek. Ez a gyűlölet vezet Rustán meggyilkolásához, Delimán bujdosásához és a harcoktól távol, a Kumilla karjai közti vigasztalódáshoz. Kumilla is gyűlölte férjét és kívánta halálát. Most, hogy kedvesét viszontlátja, szerelme minden tüzét a daliás hősre árasztja, akit nem akar többé elveszteni. Éppen ezért igyekszik lebeszélni őt a további harcról. Vitézség és szerelem itt egymást keresztezi, Delimán meginog, de végül mégis a harcot választja. A kétségbeesett Kumillától búcsúzik, amikor a tragikus véletlen folytán örökre elveszti őt. Szerelmese halála feletti őrgöngő fájdalomát most már csak a magyarok elleni harc tudja levezetni. A szerelmi epizód, amely elvonta Delimánt Szigetvár alól, sokszorosára fokozott harciúzzel juttatja oda vissza. Még elszántabb lesz, mint addig volt, még öldöklőbb mint azelőtt, amíg ő is el nem hull Zrinyi rettenetes csapásai alatt.

Az epizódok tehát szervesen kapcsolódnak a főcselekményhez, összefonódnak az ostrom sorsával. A hőseket még jobban megismerjük általuk, bepillantást nyújtanak a harcoktól távol élő török nő házába; a bajtársiasság legszebb példáját szolgáltatják, mint Juranics és Radivoj története.

Az egyik legszebb epizód Deli Vidhez kapcsolódik, a védők legnagyobb hőiséhez Zrinyi után. Háromszor vív halálos bajviadalt Demirhámval, a vakmerő török vezérrel. Nem is tudják egymást legyőzni: az éjszaka sötétjében, melyben csak az égő vár lángjai fénylenek, egy közeli, elhagyatott völgyben vívják utolsó küzdelmüket. A párharcra éppen elég kitűnő példa van az eposzban, de ez a viadal valamennyit felülmúlja heveségben, a küzdők egymás iránti gyűlöletében és a költői ábrázolás erejében:

*Deli Vid nem retten, ugrik Demirhámhoz,
És nagy erősséggel csap az orcájához, -
Nem megyen heáiban vitéz kard pogányhoz.
Orra közepétül lemene szájához.*

*Akkor vért és mérget okádik szüvéből,
Nem tarthatja magát haragos mérgéből,
Nem vigyáz, hogy ellent vessen mesterségből;
Újítton újítja csapást kegyetlenül.*

*Deli Vid peniglen megkapja az nyakát,
Másikkal megnyitá sok helyen oldalát;
Verődik kezében, és ordít, nem kiált,
Mert sebektül, haragtul ő nem is szólhat.*

*Demirhám, mint fáklya, hogy látja utolját,
Duplázni akarja vitézséges voltát;
Vid kezébül gyorsan kitekeri magát,
S nagy csapással vágá Deli Vidnak nyakát.*

(XIV. 108—11.)

Es így folyik tovább az öldöklő küzdelem, míg csak mindkettőjük vérért be nem issza a föld

12

A mesterien megalkotott szerkezet, az élesen megrajzolt jellemek, a cselekmény felejthetetlen részletei, a magas eszmei színvonalhoz és hősi tárgyhoz méltó erőteljes, dübörgő nyelvvel együtt érik el lebilincselő hatásukat. A *Szigeti Veszedelem* nyelve felkelti az olvasóban a harcok hangulatát, a véres csaták képzeteit. A viadalog leírásában egymást érik a vészajtósító, fenyegető jelzők. A »szörnyű«, »kegyetlen«, »rettenetes«, »haragos«, »iszonyú«, »lángos«, »hatalmas«, »dühös«, »kíméletlen« stb. szavak rendkívül gyakori használatával a költő mesterien aláfesti a ragyogóan megszerkesztett csatajeleneteket. Az emberi tulajdonságokat kifejező jelzőket átviszi a tárgyakra is és ezzel valósággal megeleveníti őket. Zrinyi harci leírásainak az elevenesége sokszor főként annak köszönhető, hogy éiőlények és élettelen tárgyak egyaránt résztvesznek a cselekményben. Egy »haragos«, »kegyetlen« vagy »szörnyű« jelző a katonák fegyvereit, ruháit is mintegy aktív szereplővé változtatja. A költő az egyes hősök harci szenvedélyességét, hevességét nyelvi eszközökkel átszarmaztatja egész környezetükre és ezzel sokszorosára tudja fokozni ábrázolásának erejét.

Az eposzban ez a régi idők fegyvercsörgését felidéző »haragos« nyelvezet az uralkodó. A harci nyelv ódon fenségét különösen hatásossá teszi és ellentétességük folytán kiemelik a gyakran közbeiktatott lírai részletek, melyek arról tanuskodnak, hogy a Zrinyiász költője a lelki élet ábrázolásában, az érzelmek meghittségében és mélységében, a kellem és a báj rajzában is gazdagskálájú művész. Nyelve tud gyöngéd

és lány is lenni. A *Szigeti Veszedelem* kritikusai móltán emelték ki azt a magyar epikai stílus fejlődésében is számottevő két sort, melyel a költő Delimán szerelmére céloz:

*Galatában meglátá az szép Cállát,
Cumillát az szépet, Szulimán leányát.*

(I. 71.)

Méltó ehhez a szép stiláris megoldáshoz a folytatás is:

*Cumilla szép haja megköltözé szüvét
Ifjú Delimánnak . . .*

»Egyszerűbb eszközökkel, kevesebb szóval és lehetségszerűbb finomsággal alig lehetne többet, jellemzőbbet mondani Delimán szenvedélyének ébredéséről, állandóságáról, természetéről, keleties, erotikus zamataról, mint ebben a kis képben« (Négyessy).

Zrinyi rendkívüli figyelmet szentelt művének nyelvi kidolgozására. Így történelmet csak meg, hogy bár az eposz során számtalanszor kell a költőnek valakiről megállapítania, hogy meghalt, hiszen állandóan harcokról van szó, mégis mindannyiszor máskép tudja kifejezni ezt az egyszerű tényt. Az egyik »vérrel bocsátja ő magából lökét«, a másik »éltétül, szavátul egyszersmind elválék«, a harmadik »fekszik földet harapván nagy kegyetlenül«, ismét másnak »élte el'oszlék levegőégben«, vagy »vértül s melegségtül egyszersmind teste hül!«; »ő keserves lelke nagy föld alá repül!«; a legszebb talán Delimán halála:

*De bán ketté vágja Praecopita fejét,
Es habzó vérére kiönti életét.*

(XV. 89.)

— minek folytassuk tovább a példák végtelen sorát, ennyi is elég meggyőző.

Az eposz megalkotásánál az egyik legnehezebb feladat volt a kis számú védősereg főlényét művészi hitelességgel ábrázolni a többszáz-ezer főnyi török tábor felett. Zrinyi ezt kitűnően megoldotta, mert az eposzt olvasva teljesen meggyőzővé válik a mű alapkonceptiója: a hazájukat önfeláldozóan védő katonák előbb vagy utóbb megtörik a hódító ellenség erejét. Ez nemcsak az események helyes elrendezésének, a szerkezetnek és a jellemek megalkotásának köszönhető, nagy része van ebben a nyelvi eszközöknek, melyek szinte észrevétlenül kiváltják azt a

hatást, amit a költő akart. Az I. ének végén, a török seregszemle után a költő így kiált fel:

**Jaj! hova ez az nagy folyhő fog omlani?
Mely világszegetre fog ez leszakadni?*

(I. 101.)

A hatalmas török tábert tehát nagy felhőhöz hasonlította. A II. énekben viszont egy másik képben már előre figyelmeztet, hogy van olyan erő, amely ezt a felhőt is széteszlethetja. Mikor Zrinyiről először tesz említést, többek között így jellemzi őt:

*Török táboroknak utolsó romlásra
Elég volt mondani: Zrini vagyon harcban,
Mint folyhő szél előtt siet forgásában:
Ugy sietett fuini török hazájában.*

(II. 62.)

Ha a török tábor felhő, akkor Zrinyi az a vihar, amely ezt a felhőt szétkergeti. Csak pusztán véletlen lenne ez a találó hasonlat? Szulimán győzelme biztos tudatában indul el a hadjáratra. Mikor Alekto fúria apja képében felbiztatja őt a háború megindítására, így fogadkozik:

Megfestem lovamat keresztény vér-tóban,

(I. 48.)

Ez a telhetetlen rabló tehát azt tervezte, hogy szügyig gázol majd lova a legyilkolt magyarok tizezreinek, vagy százezreinek a vértengerében. És mi lett a vége? Az ellenkezője történt.

Mint vízi óriás, bán gázol az vérben,

(X. 98.)

amikor kiűzi a leomlott Henneyi-bástyán át a várba özönlő törököket. Kirohanása alkalmával pedig egyenesen visszatér a Szulimán által emlegetett vértó, csakhogy nem úgy, ahogy Szulimán gondolta:

*Gázol rettenetesül Zrini vértóban,
Vérkataraktákat indít meg pogányban;*

(XV. 77.)

A szultán akart a magyarok vérében gázolni, de ehelyett Zrinyi kardja fakaszt vérzuhatagot ezer és ezer török testéből.

A Szigeti Veszedelem ~~számtalan~~ ^{arcképi} nyelvi ^{szépsége} közül népiességét kell még kiemelnünk. Az eposz nyelve a népnyelvben gyökerezik: a Muraköz, a Göcsej parasztjainak a nyelvét emelte Zrinyi a klasszikus irodalom szférájába. Az olyan népnyelvi kifejezések, mint »agg szót kovácsolni«, vagy »keresztényeket minden tartja tornában esett féregnek«, valamint a »hamar kü esik ott, hon az ég zörrenik«-hez hasonló népi közmondások váratlan szó- és fogalomkapcsolásaikkal minduntalan felfrissítik a háromszáz év előtti nyelv régies zamatát. A népnyelv felhasználása sohasem válik erőltetetté, sohasem megy túlzásba és ezért nem bántó provincializmusként, hanem a költői nyelv érdekös fordulataként hat egy-egy »földrözenés« (földrengés), vagy »öszvecsingolódik« (összefonódik).

A nyelv népiessége Zrinyinél nem az írónak a népnyelv iránti tudatos érdeklődéséből, hanem a népével együtt élő katona mindennapi nyelvhasználatából ered. És miként a nyelve: képzeletvilága is népies. Az események forgatagában egyes szigetvári vitézek, vagy Delimán a népmesék, a népi mitosz hőseinek tulajdonságaival pusztítják ellenségeiket, vagy tombolnak őrzöngő fájdalomukban. Az eposz csodás eleme nemcsak a mélyen hazafias tartalmú vallásos alapkoncepcióban nyilvánul meg, hanem a szereplőknek mesei héroszokká váló gyakori nagytűzésében is. A nép képzeletvilágából származó képekben és hasonlatokban rejlik az eposz fenséges szárnyalásának egyik titka. A Göcsej vidékén a fényes sávot hagyó hullócsillagot lidércnek tartják; ilyenek tűnik Zrinyi szemében az ellenségére rontó, harci vágytól lángoló katona:

*Es mint tüzes lidérc száll le az folyhóból
Kinek lángos farka szikrázik sok tüztűl:
Igy Murtuzán basa keresztényekre dül*

(XV. 69.)

Feltörnek a költő tollán a nép mindennapi életéből vett képek is. Rendkívüli szemléletesség mellett az egyszerű ember gondolkodásának őszinte átélése varázsolja költészetünk fénylő gyöngyszemeivé az eposz egyes strófáit:

*Itt már sok török hull, mint tűz előtt az nád,
Melyet pásztor tavasszal gyujtogat, s vigad
Látván tűznek, szélnek kemény harcolását;
Igy hull az sok török és szaladton szalad.*

(X. 101.)

A terjedő tűzről vett hasonlat különféle alakban a legtöbb eposzban megtalálható, epikus közhely. Zrinyi népies szemléletében megifjodik, új életet kezd és gyökerében eredetivé válik az elkoptatott költői kép is. Nem egy példát találhatunk arra, hogy a népi képzeletvilág valósággal átfurmálja az idegenből való átvételeket. A XV. énekben leírja Zrinyi az angyali sereg beavatkozását az Alderán által földézett pokolbeli szörnyekkel harcoló szigetiek megsegítésére. Marino egyik eposza szolgáltatta az ötletet, de a művészi megformálásban már a néphit képzetei érvényesülnek. Az angyali sereg a »Szivárvány kapuján« vonul keresztül és az ünnepi díszbe öltözött »tejútón« halad végig, a »mennyei sereg« sok fegyverét a »Göncöl-szekér« szállítja — akárcsak egy népmesében.

Az élő néphagyománynak az eposz koncepciójában is része van. A *Szigeti Veszedelem* egész felépítésének egyik központi pillére, hogy Zrinyi öli meg a szultánt. Ez ellenkezik a történeti tényekkel: mondanivalójából ered.

A néphagyomány, a néphit, a népköltészet nélkül nem jöhetett volna létre a *Szigeti Veszedelem*. Zrinyi művészete mélyen gyökerezik a magyar népben.

13

Az eposz hőse az V. énekben a hazáért vívott további harcra buzdította fiát:

*Tanulj én tülem is nehéz vitézséget,
Tanulj járadságot s hazához hűséget,
Tanulj tülem jószágos cselekedetet.*

(V. 79.)

Ezek a szavak mintegy megszabják a Zrinyi-utódok hivatását. És ezt az intelmet a költő is megfogadta, hősében saját eszményképét alkotta meg és az ő művét kívánta folytatni. Hiszen a szigetváriak az eposz szerint csak a feladat egyik részét oldották meg: megállították a török előnyomulását, megtörték támadó lendületét, ismét a magyarok pártjára vonták istent. A folytatásnak ezután kell következnie: a szigetváriak mintájára kell átalakítani az egész országot és kivenni belőle a törököt. Ennek időpontját az I. ének éppen a költő Zrinyi korában jelölte meg isten szavaival: ha a magyarok megtérnek, akkor harmad-negyed

izig lesz csak rajtuk a büntetés. Mivel a szigetváriak erkölcsi színvonalára és hősi küzdelme ennek a megtérésnek a jele, a harmadik-negyedik emberöltőben, vagyis a költő korában megvan a lehetőség a »büntetés«, vagyis a török hódoltság teljes felszámolására.

Zrinyi ezt a célt tűzi nemzete és önmaga elé a *Szigeti Veszedelem*-ben. A török elleni küzdelemet kívánja az ország központi politikai kérdésévé tenni, saját magát pedig alkalmasnak érzi a vezetős szerepre. Az eposz társadalmi-politikai tendenciája ugyanakkor azt is sejteti, hogy milyen alapelveket akar érvényesíteni az ország felszabadításának nagy munkájában. Az a különbség, melyet Zrinyi olyan élesen kiéjt a Magyarországon uralkodó széthúzás, frakció-harcok, anarchia és a Szigetvárban tapasztalható egység, szervezettség között, tulajdonképpen a centralizált államnak a feudális anarchiával szembeni felsőbbrendűségét jelenti. Zrinyi ezt a kérdést itt még nem tudatos politikai elgondolásként veti fel, de nyilvánvaló, hogy amennyiben a szigetvári állapotoknak az egész országra való kiterjesztése alkotja a függetlenség kivívásának előfeltételét, akkor ez nem jelenthet mást, mint az országnak Mátyás királyságához hasonló berendezését. Később, prózai műveiben, mindezt már nyílt politikai tanításként fogalmazta meg.

Az eposz egyik fontos tanulsága a magyar hadsereg, hadviselés megújításának, megjavításának szükségessége is. Zrinyi a XVI. századi végvári katonák hősiességét állítja példaképpül olyan korban, amikor a Habsburg ármánykodás a végvári katonaságot jórészt tönkretette és amikor emiatt a magyar hadviselés színvonalára romlott, a hadseregben a fegyelmezetlenség általánossá vált, a hadakozás tudományos alapjainak elsajátítását pedig elhanyagolták, sőt megvetették. Szigetvár példa a jó hadvezérré és hadseregre is. Olyan hadseregre, amelyet a XVII. század derekán meg kell teremteni. Ezért fordít Zrinyi mindig nagy gondot a katonai kérdésekre az eposzban. Nagyon tudatosan jár el, amikor az eseményekkel igazolja, hogy milyen katasztrófába jut az olyan sereg, amely nem elővigyázatos, nem állít őrséget, stb. — mert ez a hiba általános volt a XVII. század magyar katonaságánál. Rámutat az ellenség lebecsülésének a veszélyére, ami Mehmet basát pusztulásba vitte és szembeállítja vele a szigeti hős megfontoltságát — és még számos példát idézhetnénk. A *Szigeti Veszedelem*-ben művészi módon megnyilatkozó katonai elveket későbbi hadtudományi munkáiban fejtette ki részletesen.

A XVII. század derekán a függetlenség kivívása lehetetlen volt a vallási kérdés rendezése és a Habsburgok igazi szerepének felismerése nélkül. Zrinyinek nevelése miatt igen sokat kellett fejlődni, hogy

esen a téren is tisztán lásson. A *Szigeti Veszedelem* írásakor még nem jutott el — különösen a Habsburg-kérdésben — a következetesen helyes álláspontig, de annyi kürtgeléssel, hogy messze eltávo: odott már császári koronát és bíborosi kalapot viselő gyámjaitól s későbbi antiklerikális, Habsburg-ellenes politikájának csírái már itt megtalálhatók.

Zrinyi a XVII. században szokatlan vallási türelemről tesz tanúságot már az eposzban is. Amellett, hogy katolikus volta kidomborodik olyan részletekben, mint a szűz Máriához való fohászkodás, vagy a hősnek a meghajló feszülettel való beszélgetése, műve alapeszméjét a reformátor-írókhoz visszanyúlva alkotta meg. Igaz, hogy a törökről mint Isten büntetéséről szóló tanítást a katolikusok is, sőt — éppen a protestánsok ellen kiélezve, az ellenreformáció is felhasználta, Zrinyi mégis a reformátoroknak a feudális anarchia ellen irányuló megfogalmazásában vette át, néha csaknem szószerepét. Már ez is arra mutat, hogy távol áll tőle a felekezeti elfogultság, sőt ami a legfeltűnőbb, a bűnök felsorolásából kihagyja a másik felekezet bírálatait. A török veszedelem okául megjelölt bűnök között a protestáns írók sohasem mulasztották el a katolikus vallás követését első helyen említeni, a katolikusok viszont fordítva. A katolikus Zrinyi mégis egy szóval sem említi az »eretnkséget«, vagyis a reformációt, pedig a hibák hosszú felsorolásában könnyen helyet kaphatott volna. Szinte példátlan jelenség, hogy egy író ekkor nem az ellenkező felekezetben látja az ország bajainak egyik főforrását. Említi az ország vallási megosztottságát:

Gyönyörködnek külömb-külömb vallásoknak

(I. 12.)

de anélkül, hogy megjelölné, kik ezért a felelősek. A vallásháborúkat pedig — melyekből személyes tapasztalata is volt — határozottan elítéli. Arszlán budai basa az I. énekben olvasható levelében azért tartja kedvezőnek az alkalmat Magyarország megtámadására, mert Nyugatról nem kaphat segítséget, mivel

*Azok veszni hagyták magok állapotját:
Károly gyűlésekről gyűlésekre magát
Hordoztatja, s nagyon forgatja hit dolgát.*

(I. 63.)

Vagyis Károly német császár, a vallás kérdésével, a reformáció elleni harccal foglalkozik, és ezért nem segíti a törökkel szemben az

európai kultúrát védő magyarokat. Ez a kis utalás arra céloz, hogy a vallásháború a török kérdés megoldását akadályozza, ha pedig a vallásháború Magyarországon is folyik, akkor egyenesen lehetetlen a függetlenség kivívása.

Zrinyi tehát már ekkor kezdte észrevenni, hogy az ország egységének gondolatát nálunk — ellentétben Európa abszolút királyságaival — nem szabad összekapcsolni a vallási egység követelésével. A magyarság fele katolikus volt, fele pedig protestáns. Az erők egyesítése, amit Zrinyi célul tűzött ki, csak egy olyan program alapján lehetséges, amely egyik felekezetet sem szorítja háttérbe. Ennek a felfogásnak a nyomai jelennek meg az eposzban. Későbbi politikai munkásságában céltudatosan igyekezett ezt a szempontot érvényesíteni. Pedig számos levele, megnyilatkozása igazolja, hogy buzgó katolikus volt élete végéig, és szívéből örült volna a katolikus vallás terjedésének. A haza ügyét azonban fontosabbnak tartotta, és a vallásos érzést el tudta választani egyháza ~~hűs, nemzetellen~~ politikájától.

A Habsburg-kérdésből az eposz tanúsága szerint még csak azt ismerte fel, hogy Bécsnek nem szívügye Magyarország felszabadítása. Hiszen Zrinyit is állandóan akadályozták a török elleni harcban. Ezért, ha közvetett úton is, de megjelenik az eposzban a németek elleni bizalmatlanság jele és az álta a később nyomatékosan kifejtett gondolat, hogy a török kiűzését magunknak kell végrehajtanunk, nem számíthatunk a németek segítségére. A VI. énekben a török követ, amikor a szigetváriakat megadásra szólítja fel, a védelem reménytelenségét esetelve előttük, többek között így érvel:

*Bizol-é németben, te okos horvát bán,
Hogy hamar segítséget küld néked talán?
Német, mely téged az föld alatt kíván
Lenni, segítséget hoz kárával talán?*

*Ki nem esmérheti német barátságát?
Leginkább magyarhoz gonosz akaratját?
Hogy gyűlöli német az magyar katonát,
Ha akarod, adok néked ezer példát.*

(VI. 29—30.)

Igen jellemző, hogy míg a szigeti hős a török követ beszédének hazug állításait sorra megcáfolja, addig erre a kérdésre nem válaszol; a Habsburg- király politikájára mondott elítélő szavakat nem utasítja vissza. Ugyanakkor azonban Zrinyinek e kérdésben tanúsított ingadozására mutat, hogy csak az ellenség szavain keresztül bírálja a néme-

tet, a magyarokén, vagy a sajátján keresztül még nem. Ez a kérdés élete további során tisztázódott előtte.

A *Szigeti Veszedelem*-ben Zrinyi korának legdöntőbb, legégetőbb problémájának adotti kifejezést a legmagasabb művészi formában. Olyan eposzt írt, amelyet a magyar irodalomban máig sem múlt felül senki. Nem öncélú művészi munka eredménye, hanem a hazáért vívott harc, politikai küzdelem terméke volt a legnagyobb magyar eposz. Szerzője tudatában volt: műve értékének. A eposzhoz írt berekesztő versében büszkén állapítja meg, hogy »nagyhírű munkáját« sem idő, sem tűz, sem az ég haragja, sem az ellenség el nem ronthatja. De világosan kijelenti azt is, hogy nemcsak az eposz megírását érezte hivatásának, hogy ez csak kezdet, utána következnie kell az itt megfogalmazott célkitűzések végrehajtásának:

*De híremet nemcsak keresem pennámmal,
Hanem rettenetes bajvívó szablyámmal:
Míg élek, harcolok az ottomán hóddal,
Vigan burítottam hazám hamujávo*

14

A *Szigeti Veszedelem* után Zrinyi nem folytatta költői munkásságát, később mindössze néhány kisebb verset írt. Minden erejét az eposzban felvetett nagy politikai kérdések megoldására összpontosította. Politikai és katonai munkásságát szolgálta ezután írói működése, amely a magyar hadtudományi és politikai elméleti irodalom, a magyar publicisztika fejlődése terén vált nagy jelentőségűvé.

Az 1640-es évek második felének eseményei módot adtak arra, hogy politikai látóköre tovább tisztuljon, különösen az eddig még leginkább tisztázatlanul maradt Habsburg-kérdésben. Ekkor kapcsolódott be tevékenyen az ország politikai életének irányításába és így módja nyílhatott tapasztalatokat szerezni. Résztvett az 1646-47. évi országgyűlésen, ahol eisőizben ismerte meg a belső háborúra uszító Lippay érsek hazánúid politikáját. Nemsokára horvát bánná nevezték ki és Horvátország kormányzása során megláthatta, hogy az ott uralkodó anarchikus állapotok rendezésére irányuló politikáját milyen következetesen és milyen aljas módon akadályozta és gáncsolta a királyi udvar. De meg kellett éreznie az udvar gazdaságpolitikájának saját vagyoni

H- bűnös

helyzetére nézve is veszélyes következményeit. Zrinyi jövedelme túlnyomórészt a marhakereskedésből származott. Miután a XVI. század végén és a XVII. század elején Bécs tönkretette különböző törvénytelen vámok beiktatásával a virágzó marha-külkereskedelmet, az egyedüli útvonal, amelyen át marhákat jelentős haszonnal lehetett exportálni, Zrinyi tenger melléki birtokain át vezetett. Így a marhakereskedés erre irányult. Bécs azon mesterkedett, hogy ennek a hasznát is a maga számára szerezzék meg, ezért tiltó rendelkezéseket adott ki, sőt fegyveres erővel is megtámadta Zrinyi szállítmányait. Mindez jelentősen hozzájárult a Zrinyi és a királyi udvar közti viszony elmérgesedéséhez.

De legfőképpen az udvarnak a török kérdésben tanúsított állásfoglalása kellett, hogy eloszlasson minden esetleges illuziót. Zrinyi nagy külpolitikai tájékozottsága folytán felismerte, hogy a török hatalom 1651-ben válságos helyzetbe jutott; több irányban kellett sikertelen háborúkat folytatnia és ugyanakkor belső bajok is sújtották. Az alkalom kitünőnek látszott a török megtámadására és kiűzésére, mert nem tudott volna nagyobb erőt felvonultatni Magyarországon. Zrinyi mindent elkövetett egy támadó hadjárat ~~megszervezésé~~ érdekében. Éppen ebben az évben adta ki nyomtatásban eposzát is *Adriai tengernek Syrenaja c.* kötetében. Számos levélben, felterjesztésben hívta fel a kormány figyelmét a kedvező lehetőségekre. De az udvar a felszabadító hadjárat megindítása helyett szigorú rendelkezéseket adott ki a törökkel való ellenségeskedés megszüntetésére; a jó alkalmat tehát szándékosan elmulasztotta. Keserűen jegyezte meg Zrinyi ennek hatása alatt egyik 1652-ben írt levelében: »az nemzeteknek nevetségé lettünk, mi szegény magyarok, nincsen az ki szánjon bennünket, ha mi henyélünk oda vagyunk, és csak emlékeztünk sem leszen az földön.«

Mivel nemcsak a Délvidéken, hanem országos viszonylatban is fennálltak az elsoroitakhoz hasonló sérelmek és a vezető nagybirtokos családok közül többen világosan kezdték látni, hogy Bécs politikája ellenük is irányul, — az 1650-es évek elején egy nemzeti párt kezdett kialakulni a Habsburg-lakál főpapok és főurak csoportjával szemben. Az ellenzéki politikát folytató főurak egyre szorosabbra fűzték kapcsolataikat II. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel, mert tőle vártak védelmet a Habsburg-terjeszkedés ellenében. Zrinyi ennek a pártnak egyik vezető egyénisége volt. Aláspontja mégis alapvetően különbözött társaiétól. Ők ugyanis a Habsburg-centralizáció ellen küzdve az elavult rendi »alkormányt« akarták restaurálni, ~~azaz bizonyos fokig visszafele fordítani~~. Zrinyi azonban jól tudta, hogy nem a centralizációban van a hiba, hanem abban, hogy ez Habsburg-vezetés alatt, idegen

érdekek szolgálatában történik. Ő ezért a Habsburgok abszolutizmusra törő politikájával szemben a független magyar centralizált monarchia programját hirdeti. Ami tehát sejtésszerűen már megvolt a *Szigeti Veszedelem*-ben, az most tudatosan kidolgozott programmá lett. Politikai tisztánlátását nagy mértékben elősegítette, hogy tanulmányait a *Szigeti Veszedelem* utáni években is tovább folytatta. Különösen a hadtudomány és a politikai elmélet tanulmányozását helyezte előtérbe. Még a 40-es évek végén írta első hadtudományi művét, a *Tábori Kis Tractát*-t, mellyel megteremtette a magyar nyelvű hadtudományi irodalmat.

A politikai elmélet terén elsősorban Machiavelli, a nagy olasz haladó politikus nézetei voltak rá erős hatással. Machiavelli munkái a XVI. század elején új fejezetet nyitottak a politikai elmélet és a hadtudomány fejlődésében. Felismerte, hogy a darabokra szakadt Itália elveszti függetlenségét, ha nem sikerül egységes fejedelemségbe tömörülnie. Munkáiban ezért kidolgozta az egységes, központosított állam megteremtésének elméleti és gyakorlati problémáit. Zrinyi előtt hasonló feladatok álltak, ezért Machiavelli tanításából igen sokat tudott hasznosítani. Az 1650-es évek elején írt első nagyobb prózai munkájában, a *Vitéz Hadnagy*-ban már politikai elgondolásainak egész rendszerét kidolgozta. Programja megvalósításának első lépéseként az éppen megüresedett nádori méltóságot szerette volna elnyerni, hogy mint a király helyettese és a magyar haderők parancsnoka eredményesebben harcolhasson. Ennek érdekében írta meg II. Rákóczi György fejedelemhez intézett emlékiratát, mely a régi magyar publicisztika mesterműve. A kialakulóban lévő nemzeti párt (a főurak egy része, a köznemesség, a városok többsége, az összes protestánsok) és Erdély Zrinyit támogatták, és az 1655. évi nádorválasztó országgyűlésen a többséget képviselték. A klérus mesterkedései segítségével az udvari pártnak mégis sikerült Zrinyit megbuktatnia és a Habsburgok emberét, Wesselényit a nádori székbe ültetnie. Miután a nádori tisztség így az ellenpárté lett, egyetlen lehetőség maradt: a trónra nemzeti királyt emelni. Erre azért nyílt volna lehetőség, mert III. Ferdinánd király már öreg és beteges volt. Az udvar érezve ezt a veszélyt, le akarta mondani az országgyűlést a szabadkirályválasztás jogáról. A klérus kezesen támogatta ~~az~~ a ~~haszonszerű~~ javaslatot, de Zrinyi vezetésével az országgyűlés hazafias része elvetette.

Az 1655. évi országgyűlés után a Habsburg-ellenes erők tovább erősödtek és arra törekedtek, hogy a jelenlegi király halála után II. Rákóczi György erdélyi fejedelmet válasszák meg. Zrinyi igyekezett

felkészülni erre a nagy feladatra, hiszen Rákóczi alatt nádorságot, vagy más jelentős pozíciót tölthetett volna be.

A központosított monarchiára vonatkozó nézeteit ezért 1656-57 telén még konkrétan kidolgozta, *Mátyás király életéről való elmélkedések* című tanulmányában.

~~A központosított monarchiára vonatkozó nézeteit ezért 1656-57~~ nem valósultak meg. II. Rákóczi György szerencsétlen lengyelországi hadjárata Erdély bukását vonta maga után. Így összeomlott az a katonai erő, amelyre egy Habsburg-ellenes mozgalom támaszkodhatott volna. Bár maga Zrinyi is számításba jöhetett mint új királyjelölt, egyelőre gondolni sem lehetett a Habsburgok megbuktatására, mert új török támadás fenyegette az országot. Rákóczi lengyel hadjárata török intervenciót vont maga után. A török birodalom legyőzte azokat a nehézségeket, melyek az 50-es évek elején katasztrófális helyzetbe juttatták, és képes volt egy újabb nagy támadó hadjárat megszervezésére. Ezért az 1650-es évek végén Zrinyinek ismét elsősorban a török kérdésre kellett a figyelmét fordítania.

15

A török támadás előestéjén a katonailag gyenge ország a védelemre nem volt felkészülve. A vezető körök nem is ismerték fel a veszély nagyságát, Bécs pedig abban a reményben ringatta magát, hogy a háború elkerülhető, legfeljebb fel kell áldozni Magyarország újabb részeit. Zrinyi feladata az volt, hogy bebizonyítsa a nemzetnek a háború elkerülhetetlenségét és az újabb területveszteségekkel járó »béke« katasztrófális voltát, másrészt pedig megmutassa, hogy milyen módon lehet a török támadást elhárítani. Ezeket a kérdéseket dolgozta ki 1660-61-ben írt írásában, *Az török áfium ellen való orvosság*-ban. Mikor kb. 10 évvel ezelőtt a *Vitéz Hadnagy*-ot megírta, akkor azzal érvelt, hogy a török most gyenge, itt van a kitűnő alkalom kiűzésére. Az *Áfium*-ban arra mutat rá, hogy a feltételek megváltoztak, a török van most előnyben, ezért a végső katasztrófa veszélyének felidézésével akar hatni kortársaira. Nagyszerű érveléssel kifejti, hogy ebben a helyzetben össze kell szednünk minden erőnket és vagy győzni kell, vagy elpusztulni. Vagy magára eszmél az ország a végső veszély pilanatában és rendkívüli tetteket hajt végre, vagy pedig menthetlenül elbukik.

Az *Afium*-ban Zrinyi egy új állandó nemzeti hadsereg megteremtésében jelöli meg a veszély elhárításának, sőt a győzelemnek a lehetőségét. Már a *Szigeti Veszedelem* megírása óta jól tudta, hogy a török alapjában már gyenge, és bár átmenetileg újra erőre kapott, a török által indított újabb hódító támadást át lehet alakítani felszabadító háborúvá. Ez az újabb kitűnő terv, mely honvédelmi törekvéseinek legfejlettebb formáját alkotja, mégsem valósulhatott meg. Az ország vezetői előtt nem volt népszerű az állandó hadsereg eszméje, hiszen a főuraknak és főpapoknak áldozatot kellett volna hozniok érte. Bécs terveivel pedig egyáltalában nem egyezett egy erős magyar hadsereg, amely szükség esetén ellene fordulhat.

A küzdelmet Zrinyi mégsem hagyta abba. Életének utolsó éveit lázas tevékenységben telnek el. Röpirataival, leveleivel, élőlőszóval szünet nélkül agítál az ország fegyveres védelmének megerősítése érdekében, sőt — látva az udvar nemtörődömségét — igyekszik saját erejéből minél kedvezőbb lehetőségeket teremteni az elkövetkezendő háború esetére.

A bécsi udvar számára azonban nem volt elég, hogy nem gondoskodott a védelem megszervezéséről: még azt is igyekezett megghiúsítani, amit Zrinyi saját hatáskörében megtehetett. Mikor 1660-ban egy robbanás jórészt elpusztította Kanizsa várát, és Zrinyi kihasználva az alkalmat a csak néhány napig védhető megrongált várát körülzártta: a bécsi udvar visszaparancsolta seregét. Mikor 1661-ben Kanizsával szemközt a magyar területek védelmére és a későbbi támadások támaszpontjául felépítette Új-Zrinyi-várat, a bécsi kormány megparancsolta lerombolását — ezt azonban Zrinyi nem hajtotta végre. Bár Zrinyi volt a török elleni hadviselés legkitűnőbb szakértője, katonai képességeit külföldön is nagyra értékelték és nemcsak a magyar, de a német katonák is lelkesedtek érte: mégsem őt tették meg az 1663-ban ténylegesen is megkezdődő háborúban fővezérré, hanem a magyarságot gyűlölő és a török elleni hadviseléshez nem értő Montecuccoli tábornagyot. Mikor azonban Montecuccoli serege ~~egy-
másután szenvedte a csapásokat a töröktől~~, 1663 őszén kénytelen volt az udvar a magyar főurakkal együtt Zrinyihez fordulni, hogy a ~~vesztett ügyet~~ menteni próbálja. A magyar és a külföldi közvélemény egyaránt lelkesen fogadta a hírt. Költők és publicisták ünnepelték Zrinyit és tőle várták az ellenség feltartóztatását.

*Zászlót magyar vitéz! Tőlünk ily jót kíván,
Induljunk meg immár kedves hazánk kárán,
Ne hagyjuk töltözni pogányt magunk javán,
Példát kész mutatni egy vitéz magyar bán.*

*Igy jön meg hazánknak régi szabadsága,
Bánat, siralomnak öröm lesz váltsága,
Elpusztult földünknek lehet orvossága —
Igaz magyarságnak csak ez kívánsága!*

Igy ünnepelte egy ismeretlen magyar énekes Zrinyi hadbavonulását. A hozzá fűzött reményeket be is váltotta: megállította a törökök előnyomulását a Duna mentén, sőt 1664 elején merész támadó hadjáratot vezetett a török által megszállt területre. Fényes győzelmét azonban megint nem tudta kihasználni: nyomban meg akarta támadni és rajtaütésszerűen elfoglalni Kanizsa várát, de a bécsi udvar addig húzta-halasztotta a szükséges segédc csapatok, felszerelés megküldését, amíg megérkezett a török főerő a vár segítségére. Zrinyi fel akarta venni vele a harcot, de a császári tábornokok nem engedték, sőt Montecuccoli ~~győzelem és a bécsi kormány~~ Uj-Zrinyi-várat is átengedte az ellenségnek. A lázas készülődések, egymást követő jobbnál jobb tervek és kezdeményezések szinte egymást érik ezekben az években, de a bécsi kormány aljas politikája folytán Zrinyi minden törekvése kudarcot vall. A Habsburgok a háború előtt és a háborúban vitt szégyenteljes szerepüket végül az 1664 nyarán megkötött vasvári békével koronázták meg. Bár a császári csapatok Szentgotthárdnál fényes győzelmet arattak, a bécsi kormány mégis újabb jelentős területeket engedett át a töröknek. A hazánk rovására megkötött béke egy időre véget vetett a török kiverésére irányuló reményeknek és terveknek. Csaknem két évtizeden át küzdött Zrinyi az eposzban megfogalmazott eszmék valóraváltásáért, de most sem tört meg. A függetlenség visszaszerzéséért vívott harcot más úton próbálta folytatni.

16

A *Szigeti Veszedelem* megírásától a vasvári békéig terjedő hosszú időszakban Zrinyi írói munkássága túlnyomórészt a hadsereg kérdéseinek a kidolgozására irányult. Politikája sikerének legfőbb előfeltételéül — helyesen — a honvédelem nagyarányú reformját tekintette. Hadtudományi műveiben a hadseregszervezésre vonatkozó gyakorlati útmutatásoktól kezdve, az egyes harcosok és főleg a hadvezér feladatait, a stratégia és taktika kérdéseit, az állandó hadsereg megteremtésének elméleti problémáit egyaránt feldolgozta a korabeli hadtudomány színvonalán, ~~és a stratégia és taktika esetében túl is szárnyalta azt.~~

A hadakozás alacsony színvonalának egyik legfőbb okát a hadtudomány lebecsülésében látta. Magyar nyelvű hadtudományi irodalom nem is létezett még. Ezért ennek a megteremtését érezte mindenekelőtt feladatának.

Első hadtudományi művében, a *Tábori Kis Tractá*-ban még csak egy gyakorlati szolgálati szabályzatot írt, de néhány évvel később a *Vitéz Hadnagy* már a hadtudomány elvi kérdéseit tisztázza. A számtalan kisebb-nagyobb elmélkedésből összeállított *Vitéz Hadnagy* legelső kis értekezését éppen a tanulás fontosságának szentelte. »Az emberi elme mind vitézi mesterségre, mind más minden dologra sohonna annyi segítséget nem veszen, mint a tanulásból és a história-olvasásból... És ha nem egyebet is, legalább a könyvek olvasásából azt nyerheti az ember, hogy soha nem találhatja az embert ismeretlen szerencsétlenség, akinek immár mását nem olvasta volna és nem tébo-lyodik meg annyira, mint az, azkinek elméjében soha az nem volt, hanem szokatlan hozzá és készületlen.«

A hadtörténet tanulságainak a felhasználása Zrínyi korában általános volt az európai hadviselésben, csakhogy ezt az alapjában helyes elvet helytelenül alkalmazták. A Machiavelli hadtudományi elméletének eltorzításával létrejött ú. n. metodizmus a történeti tapasztalatokból leszűrt módszeresség alkalmazását odáig vitte, hogy a hadviselés minden egyes mozzanatára merev dogmákat írt elő. A metodizmus képviselői, köztük Montecuccoli, a Habsburg császári csapatok főparancsnoka, a legkisebb kockázattól is irtóztak és mivel egy ütközet mindig kockázattal jár, azt minden elképzelhető módon kerültek.

Mint azt Montecuccoli 1661. évi ~~szégyenteljes~~ erdélyi hadjárata és az 1663-64. évi nagy török háború eseményei mutatják, a háborút az ide-oda vonulgatás művészetének tekintették és nem az ellenség megsemmisítésére törekedtek. Zrínyi ezzel szemben a történelem tanulságait másképp értelmezte. Mindjárt a tanulásról szóló első diskurzusában kifejti, hogy a történelemből azt is meg lehet tanulni, hogy soha sincs két teljesen egyező dolog a hadviselésben. »Végezetre egy harc sem volt soha is, aki maga előtt példát nem látott volna, jót a maga részére, még is el kellett veszni oly számtalannak.« Hiába vannak tehát a minden eshetőségre kidolgozott merev, dogmatikus taktikai előírások. Ezek segítségével gyakran el lehet kerülni nagyobb veszedelmeket — mint Zrínyi írja, — de győzelmet aratni csak a legkritkább esetben. Ő ezért a metodizmussal ~~komolygynest ellenkező~~ taktikai alapelvet állít fel, melyet a hadtudomány későbbi fejlődése teljes mértékben igazolt: »Nincs az hadakozásnak oly regulája, kit okvetlenül megtarthasson mindenkor a hadnagy. Különböztetni kell és változtatni a dolgokat, az

H) ellenkező

mint az idő és az alkalmatosság parancsolja.« Ennek az elvnek az alkalmazásával tudta Zrinyi fényes katonai sikereit elérni. Bár az 1663-64-es hadjárat egy szakaszát kivéve sohasem juttatták hozzá méltó vezetőszerphez, a kisebb végvidéki harcok alkalmával módja volt bebizonyítani tehetségét. ~~A török hirtelen közelédhetett Montecuccoli serege felé tudta, hogy az ügyis elvonul olóle. Zrinyi viszont~~ Az aktív védelem híve volt, ~~melyet olyan hatalmas sikerrel alkalmazott a török ellen kétááz évvel ezelőtt a nagy Hunyadi János is.~~ A kanizsai és horvátországi törökök soha egy percig sem lehettek nyugton, sohasem tudták, honnan, milyen erővel csap rájuk Zrinyi. Az 1664. évi téli hadjárat a legfényesebb bizonyítéka volt hadtudományi elvei helyességének. A metodizmus — kockázatos volta miatt — elítélte a télen való hadakozást, Montecuccoli nem volt hajlandó ilyesmire. A téli háborútól irtózott a török is, ezért Zrinyi hosszú időn keresztül foglalkozott egy támadó téli hadjárat tervével, amit meg is valósított. A töröktől megszállt területre olyan mélyen sikerült behatolnia, mint Hunyadi óta senkinek.

Már a *Vitéz Hadnagy*-ban, tíz évvel a téli hadjárat előtt, megjelölte azt az alapvető stratégiai elvet, hogy a török-magyar hadviselést át kell helyezni török területre. »Hányszor megverték a magyarok a törököket, hányszor levágták az ő számlálhatatlan táborokat, és mindazonáltal nem jutott még senkinek eszébe az ő országokban mélyen bé a hadakozást vinni; megelégedtünk azzal, hogy megismertettük magunkat vélek; nem mentünk soha is a szerencsének végig kalauzságán, és mikor az idő alkalmatos volt reá, elhagytuk a hasznos tanácsot; hogy egy kis ideig gyönyörködhessünk a győzelemnek. Így ők mindenkor feltámadtak, estük után, újabb fejük nő mint az hydrának, mi penig untalan sóhajtjuk veszedelmünket.«

Zrinyi tehát nemcsak nagy taktikus, hanem nagy stratégia is. Világosan felismeri — amit már Hunyadi is tudott, — hogy a törökkel szembeni védelem egyetlen eredményes módja: saját területén összezúzni erejét. Ezt az alapelvet is mindig a körülmények gondos elemzésére támaszkodva alkalmazta. Mikor az 50-es évek elején, a török gyengeségét kihasználva nagyszabású támadó háborút tervezett — amikor a fenti sorokat is írta, — a magyar seregeket meglepetésszerűen, azonnal a török terület belsejébe szerette volna irányítani. A 60-as években viszont, amikor a török nagy túlerővel támadott és kezdetben határozott fölényben volt, a támadó sereg feltartóztatásának, fokozott felmorzsolásának, majd az időközben kiképzett új hadseregre támaszkodva a védelmi harcnak felszabadító háborúvá való átváltoztatásának stratégiáját dolgozta ki.

De prózai műveiben nemcsak a hadtudomány nagy központi kérdéseiben mutató utat. A többévszázados török-magyar harcok tapasztalatainak összegezésével és elméleti általánosításával a hadviselés legkülönbözőbb részleteiben is időtálló, tanácsokat adott. »Olyan hűdö katonai elveket fektetett le, amelyeket ma is ismernünk kellene néphadseregünk tisztjeinek.« — Forgas Mihály eszaki szent. A több mint száz közül, egyetlen aforizmának az idézése elegendő ahhoz, hogy mindenki számára szemléltetően megmutassa ~~T~~ mennyire ~~el~~határult Zrínyi katonai írásai: »Az hír olyan, mint a hegyről gördülő hó, az mely mind többet többet ragad magához. A hír messzéről ha jön, mindenütt nevelkedik: valaki száján általmegyen, mindenkinek az ő passióját magához veszi. És ennek hadi dolgokban van inkább hatalma. Nagynak, rettenetesnek, számosznak mondja a hír az ellenséget, akit ha meglátsz, mind kicsin, mind félénk, mind kevés. Gyakorta így vagyon, de nem mindenkor: történik olykor, hogy kisebb a hír hogysen a valója... Azért azon légy, hogy a híredet nevelj minden mesterségeddel, hadd jöjjön felőled rettenetes hír az ellenség fülében. Viszont, meg ne rettenj, ha az te ellenségednek nagy hírét hallod, mert talán hamis, és ő akarva neveli. Továbbá azt is tudnod kell, hogy azt a hírnek hamisságát, ha tudod is te, de talán az te egész hadad nem tudja: és azért elébb hogysen mindjárt kockára tedd az népedet, mutasd meg néki, hogy hamis az amit felőle hirdetnek. Azt pedig megcselekedheted, ha apró csatákkal gyakorta fásztani fogod, és közel jöss sokszor az ellenséghez, úgy hogy ne árthasson néked vagy víz miatt, vagy hegy miatt; mert így mikor gyakorta látja a vitéz az ellenséget, jobban megismerheti, hogy hamis hír van felőle, és hogy nem olyan vitéz, az mint hirdetik.«

Mennyire meggyőző egy katonai kérdésnek a megvilágítása Zrínyi mesteri, prózaírói művészetét ragyogtató fogalmazásában! És mennyire gaz, amit mond. Ezeket a sorokat olvasva valószínűleg sokaknak eszébe jut Bekk *Volokolamszki országút*-jának az a jelenete, amikor Momys Uli Baurdsán éppen ennek a régi bevált elvnek a gyakorlati alkalmazásával növeli katonai önbizalmát, harci lendületét.

Zrínyi hadtudományi tanításai között a legnagyobb jelentőségű az állandó hadsereg megteremtéséről szóló tervezete, a *Török Afium*-ban. Ennek a javaslatnak nagy katonai és politikai jelentősége van. Egy állandó hadsereg nemcsak a készülöben lévő török háborúban biztosította volna a győzelmet, hanem a függetlenségért vívott küzdelmek szilárd alapját képezte volna a továbbiakban is. Minden újkori centralizált államnak egyik legerősebb pillére az állandó hadsereg. A török elleni védelem jó megszervezése érdekében létrehozandó új hadsereg

tehát nagy lépést jelentett volna Zrinyi politikai reformterve megvalósítása felé is.

Az új hadsereget elsősorban a parasztság soraiból akarta toborozni. Ez a követelés Zrinyi fejlődésében is igen jelentős. Kezdetben elsősorban a nemességtől várta az ország felszabadítását. Az *Adriai tengernek Syrenájá-t* a magyar nemességnek ajánlotta, a *Vitéz Hadnagy*-ban pedig egy alkalommal lekicsinylőleg nyilatkozott a parasztok katonai képességéről. Az azóta eltelt tíz év tapasztalatai azonban meggyőzték Zrinyit, hogy az ország megvédése és a függetlenség kivívása csak a parasztság erejére támaszkodva lehetséges. Ezért az Afiumban kemény bírálatot mond a nemességről és megállapítja, hogy a paraszt »jobb amaz eltunyult nemesnél«. Szoros összefüggésben áll ezzel a hadsereg fenntartására vonatkozó javaslata is. Nem a parasztok adóterheinek a növelésével akarja a szükséges anyagi eszközöket előteremteni, hanem az uralkodóosztály és az egyház kincseinek igénybevételével. A hadsereg létrehozásának nagy feladatát »senki egyes úr vagy generális végbe nem viheti«, — írja. Vagyis ehhez a munkához nem elég egy ember szervezőképessége és jószándéka. »Kicsoda tehát?« — teszi fel a kérdést. »Az egész ország! s az egész nemzetünknek. unanímis consensus (egyértelmű megnyilatkozása) kelletik erre.« Nemzeti hadsereget akart tehát, olyan hadsereget, mely nem egyes feudális csoportok eszköze, hanem az egész ország közös erőfeszítéséből és közös akaratából születik.

Az állandó nemzeti hadsereg megteremtésével Zrinyi a ~~Décs által fokozatosan gyarmati sorba taszított~~ Magyarország feudális hadsereg-szervezését a fejlett abszolút államok színvonalára emelte volna. De ő ennél is többet akart: nemcsak utólréni, de túl is szárnyalni korát. A jól kiképzett állandó hadsereget háború idején az egész nép fegyverbehívásával akarta kiegészíteni. Ilyenkor »az egész nemzetünket fegyverezve vegyük rendben« — írja; a békebeli hadsereg katonái alkalmasak lennének arra, hogy kiképezzék a felkelő »vármegyéket, hajdukat, földnépét«. Ez már valóságos népfelkelés, amire az abszolútizmus korának uralkodói nem mertek vállalkozni. Zrinyi azonban nem félt fegyvert adni a parasztok kezébe; Hunyadi János óta Magyarországon sem volt erre példa. Nemcsak tervezte a parasztság általános felfegyverzését, de mikor rövid ideig 1663 őszén, a dunántúli csapatok fővezérévé nevezték ki, hozzáfogott terve megvalósításához is. Mikor azonban a török előnyomulását megállította s ezzel a főveszélyt elhárította, sürgősen politikai ellenfelét, ~~a katonát és őz~~ Nádasdy Ferencet ültették helyébe. Ezzel a nép felfegyverzésének is vége szakadt: Nádasdy elrendelte, hogy »a szegénység«-et ne mozgó-

sítsák, hanem csak egy tized részét, de ez a tized rész se vonuljon hadba, hanem pénzen fogadjon maga helyett katonákat, »legyen kinek az gazdaságot művelni«. Nádasdy és a magyar urak számára fontosabb volt, hogy a jobbágy hiánytalanul teljesítse robotját, mint, hogy fegyverrel a kézben védje az országot. Így bukott el Zrinyi leghaladóbb törekvése. ~~A hadtudomány területén tudott a legmesszebb előrejutni, a haza védelmének ügyével annyira összeforrott, hogy ezen a ponton merészen át tudta törni osztálykorlátait.~~ Ami azonban nála csak terv, vagy félbemaradt törekvés maradt, azt megvalósították a későbbi szabadságharcosok. Zrinyi javaslatát vették alapul hadseregük megszervezésekor a kuruc felkelők és az egész ország együttes erejéből létrejött nemzeti hadsereg volt a 48-as honvédség. Rákóczi és Kossuth a felfegyverzett parasztok élén küzdöttek a magyar nép szabadságáért.

17

Zrinyi prózai művei nemcsak a magyar hadtudományi irodalom első alkotásai, hanem a politikai elmélet terén is hatalmas fejlődést jelentenek. Bár a *Vitéz Hadnagy* elsősorban katonai kérdésekkel foglalkozik, különböző részeinek gondos összegegyeztetése és kiemlézése esetén már ennek a művének a lapjairól is kibontakozik átfogó politikai programja, a *Szigeti Veszedelem*-ben megsejtett feladatok konkrét politikai megfogalmazása. A hadsereg reformjának sürgetésével teljesen összefonódva vetődik fel a centralizált monarchia megteremtésének követelése. Ez természetes is, hiszen a függetlenség kivívása és az önálló központosított királyság létrehozása elválaszthatatlanul összefügg. A centralizált állam csak az ország felszabadulása esetén fejlődhet ki, a hódítók kiverésére a feudalizmus késői szakaszában viszont csak olyan ország képes, amely megszünteti a feudális anarchiát, egyesíti erőit és megteremti a központosított állam hatalmi bázisát, az állandó hadsereget.

Már a *Vitéz Hadnagy* is ebben a dialektikus összefüggésben veti fel a kérdéseket és ez jellemzi Zrinyi egész politikai munkásságát.

Politikai tevékenységét a feladatok világos felismerése, a nagy stratégiai célok helyes megválasztása jellemzi. Az 1650 körüli években, amikor a török gyenge volt, a török hódítók kikergetése volt az a cél, amit kitűzött. Mikor ez a terv a bécsi kormány nemtörődömsége és ellenséges magatartása miatt nem válhatott valóra, a Habsburg-be-

folyás csökkentését, sőt az idegen uralkodóház helyébe nemzeti király trónraültetését helyezte előtérbe.

A török uralom megszüntetése helyett tehát a Habsburgok kiszorítása lett a közvetlen stratégiai cél, anélkül azonban, hogy a végső programot, az ország függetlenségének és egységének teljes helyreállítását feladta volna. Az 50-es évek végén, II. Rákóczi György bukása és ezzel együtt a Habsburg-ellenes tervek kudarca, valamint az újra fokozódó török veszély miatt ismét a török elleni harc megszervezése lett a főfeladat. Zrinyi tehát mindig az események és az erőviszonyok helyes értékelése alapján dolgozta ki a függetlenségért vívott politikai küzdelem stratégiáját egy-egy adott időszakra. Prózaírói munkássága is teljesen ennek a jegyében alakul: az 1650 körüli években és 1660 körül a hadtudományi kérdések kidolgozására fordítja erejét, míg az 50-es évek derekán elsősorban a megvalósítani remélt nemzeti királyság elméleti kérdéseivel foglalkozik. Ebben a szakaszban került sor a centralizált államra vonatkozó politikai nézeteinek legtisztább kifejtésére, Mátyás királyról szóló tanulmányában.

Művének tárgyválasztása teljesen érthető, hiszen Mátyásban látta — helyesen — a centralizált monarchia létrehozására irányuló politikájának az elődjét.

Mátyást mint az uralkodók mintaképét mutatja be, aki szinte megtestesítette mindazokat a vonásokat, melyek az ideális hadvezér és államférfi képét alkotják a *Vitéz Hadnagy* szerint. Igen jól látjuk ezt a tanulmánynak azon a helyén, ahol Zrinyi összehasonlítja őt ellenzéggével, Habsburg Frigyes császárral. Megállapítja, hogy Mátyás tulajdonságai sokkal kiválóbbak, Frigyes csak áhítatosságban mulja felül, ezt azonban Zrinyi egyáltalán nem érzi kedvezőnek Frigyesre nézve. Az isten szeretetét az uralkodónak másképp kell kimutatnia: »a királyok szolgálják őket az igazságnak egyenlő osztásával, maga országoknak szorgalmatos gondja viselésével, az ő nevének dicséretére nézendő nagy actiókkal, pogányok romlásával s a maga félelmével: hogysen amikor ők aljosabb áhítatosságokat keresnek, koldusok lábait mossák, papokkal társalkodnak, kalastromokban beszorulnak s untalan kezeket hordozván az olvasót, semmi más dicséretre méltót nem cselekednek.« Zrinyi tehát szembeállítja az áhítatos, vakbuzgó embert a bátor, vitéz uralkodóval. Mátyásban az utóbbit dicséri. Ilyenek voltak a nagy monarchiák alapítói az újkor elején. Zrinyi tudja jól, hogy ismét ilyen emberre van szüksége az országnak.

Kitűnik az idézett részből az is, hogy milyen Zrinyi vallásossága. Szerinte a királynak istenhez való szeretetét abban kell megmutatnia,

hogy egyenlően osztja az igazságot, gondot visel országára, nem pedig papokkal való társalkodással és imádkozással. Zrinyi szerint a királyokat nem abból kell megítélni, hogy ők egyénileg milyenek, hanem országuk, népük állapotából: »az országnak boldogságából, az alattvalók biztonságából, népe vitézségéből, közönséges bőségből«. Mátyás nagyságát éppen az mutatja Zrinyi szerint, hogy országa biztonságban élt alatta.

A Mátyás-tanulmányunk ez a két fontos részlete világosan mutatja, hogy Zrinyinek az egyház és a Habsburg-uralom kérdésében, mely az eposz írásakor még nem volt előtte világos, helyesen sikerült tisztázniá álláspontját. Mátyásnak a »kegyes« Habsburg-uralkodóval való szembeállítását nem hagy már kétséget antiklerikalizmusa és Habsburg-ellenszenvé felől. A királyok megítélésének szempontjáról szóló véleménye is eleve elmarasztaló ítéletet tartalmaz a Habsburg-királyokkal szemben, hiszen hol volt alattuk az »ország boldogsága«, az »alattvalók biztonsága« és a »közönséges bőség«.

Az egyházzal vallott felfogását különösen részletesen adja elő Mátyás tetteivel kapcsolatban.

A felekezeti ellentéteket már a *Szigeti Veszedelem*-ben is gondosan kerülte, tudta azt, hogy bármilyen vallásháború megosztja a magyarságot és lehetetlenné teszi az összefogást. A vallásháborúk bírálatát most egészen világosan kifejti Mátyás cseh háborújával kapcsolatban. A csehek elleni háborúját ugyanis Mátyás a huszita eretnység kiirtásának ürügyével indította, erre őt a pápa is biztatta. Zrinyi ebben a kérdésben nagy példaképét is határozottan elítéli, mert »hun vagy on az az egész keresztyének regulájában... hogy fegyverrel kell eretneket, törököt az mi hitünkre hoznunk?« A török ellen sem azért hadakozunk — mondja — mert mohamedánok, van elég más okunk rá. Mátyás cseh háborúját tehát igazságtalannak tartja, mert a vallási »ok« tulajdonképpen a hatalmi cél leplezésére szolgált. »Nézze meg minden ember, már ha igazán volt-e religió ennek a hadnak célja, holott a vége országoknak nyeresége s accessiója«. Ugyanakkor Mátyásnak a cseh husziták ellen folytatott hódító háborúját a magyar nép sinylette meg, mert az alatt a török sokezer embert elrabolt.

A papság politikai tevékenységének káros voltára a Vitéz-féle összeesküvéssel kapcsolatban mutat rá. Az összeesküvést elítéli és hangsúlyozza, hogy a papság feladata az isten szolgálata, »semmi közök ez világ politicus administratiojában«. Nagy hibának tartja, hogy mostanában a fejedelmek túl szelídek és hanyagok a papokkal szemben, pedig a mostani idők is megmutatták, hogy mit cselekednek: Lengyelország érseke elsőnek hódolt meg a hódító svédeknek. Majd egy

I Zrínyi

hosszabb idézet közöl Grammond francia fródtól, amely élesen leleplezi a papságnak a nép inunkájának gyümölcsseiből eredő fényűző életét.

Egy idézet Zrínyi számára sohasem állításainak pusztá illusztrálását jelenti. Olyankor idéz, ha azonosítja magát egy író álláspontjával, ha már készen megfogalmazva találja azt, amit kifejtteni akart. Grammond szavain keresztül ezért Zrínyi maga mond megsemmisítő ítéletet a klérusról: »A régi erkölcsös szokások visszaéléssé változtak: az egyház jövedelmeit, a nép verejtékét és véréit igen könnyelműen használták fel, és pedig vadászatokra, fényűzésre, hivalgó és ragyogó fegyverekre, családok gazdagítására; úgyhogy a püspökök óriási költségen tartott négyes fogatokban, apródokban, udvari nemesekben, ragyogó szerszámú lovakban, aranytól tündöklő háziesszközökben s más ilyenfélékben az undorig bővelkednek, míg a szegény, akinek vérének lakmározni, a hidegtől megdermed, s az éhségtől pusztul el... ezért rohan vesztébe az egyház.«

Nem egy plebejus forradalmár, a katolikus főúr írja ezeket a sorokat. Ő, aki a *Vitéz Hadnagy*-ban előtérben nyilatkozott Cromwell forradalmáról, most maga is a polgári fejlődés irányában mutat előre. Dogmatizmustól mentes vallásossága, a vakbuzgóság és a vallási üldözés elítélése, a türelem hirdetése, valamint nemzeti és szociális indítékú antiklerikalizmusa a felvilágosodás előfutárává emelik. Az egyház és vallás kérdésében túlszárnyalja saját politikai programját is. A központosított feudális monarchia megteremtéséért küzdött, de írásában már olyan elvek is rejlenek, amelyekkel egy évszázad múlva éppen a feudális monarchia ellen szállnak majd síkra a haladás képviselői.

Ez egyelőre még csak a jövő merész megsejtése, a Mátyás-tanulmány lényegét az időszerű feladatok kijelölése és elvi megalapozása alkotja. Antiklerikalizmusa is konkrét politikai célokat szolgál.

A főpapság hazaáruló szerepéről és a vallásháborúk igazságtalan, hazug voltáról szóló megállapításai elsősorban a Habsburgokat kiszolgáló korabeli magyar főpapok, különösen Lippay érsek ellen irányulnak. Lippay is elárulta hazáját, akárcsak Lengyelország említett érseke és ő is vallásháborúra uszított Erdély ellen.

Pellengérrre állítja az egész korabeli rendi kormányzást is. Míg Mátyás kevés törvényt alkotott, — írja — de azok jók voltak és azokat maga is megtartotta s másokkal is megtartatta, addig most annyi törvény készül, hogy könyvtárakat lehetne megtölteni velük, de senki sem tartja meg őket. »Nevetség gyűlésünk, csúfság pörlésünk, s haszontalan

törvényünk«. Világosan látja Zrinyi, hogy a rendi »alkotmány« teljesen alkalmatlan arra, hogy az országot vele kormányozzák.

Mátyás személyének és politikájának a kiemelése a Habsburg-lakáj klérus leleplezése, a rendi kormányzás bírálata, és az egész tanulmányt át-meg átszövő Habsburg-ellenes célzások világossá teszik, hogy előrehaladást csak a központosított nemzeti királyság megteremtése esetén lehet remélni. Bár nem mondja ki, de a sorok között érezni lehet a felszólítást arra, hogy készüljön fel az ország az új királyválasztásra, kihasználva a király közeli halálát. Olyan királyt válasszanak, mint Mátyás volt, mert nem mindenki képes olyan tettekre mint ő. »Ezek a dolgok nem minden királyoknak adatnak, és legfőképpen azoknak soha sem, akik a magok országát s alattvaló nemzetét nem tiszta szívből szeretik és nem gyönyörködnek benne, mint Mátyás király«. Nyilvánvaló utalás ez a Habsburg- királyokra is, akik sohasem mutatták jelét, hogy a magyar nemzetet szeretik és gyönyörködnek benne. A legfőbb feladat tehát egy Mátyáshoz hasonló, hazáját szerető királynak a megválasztása.

Határozottan nem nevezi meg király-jelöltjét, de tudjuk, hogy az II. Rákóczi György volt, hiszen ez a terv látszott a legelőnyösebbnek. Nem kétséges azonban, hogy a királyi méltóságra Zrinyi sajátmagát is alkalmasnak tartotta. Hangoztatja ugyanis, hogy Mátyást apja érdemei folytán választották meg. Hunyadi világosságának fényénél látták meg őt a magyarok. Ezt a tényt azután általánosítja és kijelenti, hogy őseink tündöklése arra szolgál, hogy annak világánál fussuk életünket. Önkénytelenül arra kell itt gondolnunk, hogy Zrinyinek is dicső őse volt, akit ő követni akart és akinek éppen ő állított maradandó emléket eposzával, hogy mennél nagyobb legyen a fénye, mennél jobban észrevegység ennekfolytán őt is.

18

Zrinyi prózai művei egytől-egyig hadtudományi és politikai elméleti munkák, mégis szerves részei a magyar irodalomnak. Nem száraz, értekező hangon írt, hanem művészi igénnyel és így politikai, sőt katonai írásai művészi prózának, régi magyar próza-irodalmunk remekeinek tekinthetők.

Prózai művei tele vannak képekkel, hasonlatokkal, a nép nyelvéből vett közmondásokkal. Mindig szemléletesen fejezi ki mondanivalóját,

elkerülve az elvontság veszélyét. Ha arról beszél a *Vitéz Hadnagy*-ban, hogy mi az előnye, ha az ellenséget egyszerre több oldalról támadják meg, akkor mindjárt egy konkrét esetet ír le: »Mikor az ellenség túl egy folyó vízén vagon s te innen, és örömet hozzá mennél, de őrzi a partot, nincs jobb mód, mint sok helyen költöztesd a hadadat, mert nem tudja hol kell őrzeni, és nem örömet oszlatná el a hadát.« Meny-nyivel szemléletesebb, meggyőzőbb, érthetőbb ez a tétel, mintha csak elméletileg állapítaná meg!

Rendkívüli tömörség jellemzi Zrinyi előadásmódját. Egy-egy rövid aforizmába igen sokat tud belesűríteni. A képek és hasonlatok alkalmazásával egy-két mondatban fontos elvi kérdéseket rendkívül meggyőzően tud kifejteni. Milyen szuggesztív ereje van például annak a néhány sornak, melyben azt akarja bebizonyítani, hogy az olyan sereg nem sokat ér, amelyet rossz hadvezér vezet: »Mit használ, ha jó a had, rossz a kapitány, ha jó a test, és rossz a fő; jobb hogy szarvasok legyenek és nyulak az vitézlő rend, és a kapitány oroszlán, hogysem oroszlánok azok és a kapitány nyúl. Sokat vihet véghez egy jó eszes kapitány rossz haddal is, de a rossz, jó haddal is semmit. Kapitány a primum mobile és lelke a seregnek; ha az rossz, mire való a test: ha az lankadt, mit csinál a test?«

Stílusa szenvedélyes, minden soránál érezzük, hogy írója átéli, amit mond. Szinte azt érezni, mintha ő személyesen élőszóval beszélne, vitatkoznék. Minduntalan megszólítja olvasóját, kérdéseket intéz hozzá, figyelmezteti, tanácsokat ad neki, vagy éles hangon korholja: »Más nemzetek könyveket írnak seregek rendeléséről, mi pedig azokat nevetjük; mennyi mesterség és tudomány kívántatik ahhoz; minékünk elég, ha sok és számos a hadunk. De hun van annak is a fegyvere? Egy kis puská. Ó nyomorult! s azt tudod-e: azzal váratat veszesz, sáncokat megszaggatsz, vered az ellenséget? ha egyszer kilövöd, veszett vagy; meddig másszor megtőtöd, addig a muskatéros négyszer lő.«

Írását felkiáltások szakítják meg; néha önvallomásszerű és saját élményeiről beszél, hogy a következő sorban leszűrje ebből a tapasztalatot és az olvasóhoz fordulva folytassa mondanivalóját. Kítűnő vitatkozó. Az övével ellentétes, hibás álláspontokat éles logikával, kíméletlen gúnnyal semmisíti meg. Ha egy tételt kifejt, akkor mindjárt felhossa az ellenfél lehetséges ellenvetéseit, hogy azokat rögtön lehengetelje. Különösen a *Török Afium* magasodik ki ebből a szempontból. Izzó hangú vitairat ez is, ahol pontról-pontra haladva fejt ki álláspontját borotvaéles logikával, állandóan megsemmisítve minden elképzelhető

ellenérvet. Ugy irányítja az olvasó gondolatmenetét, hogy ne is tudjon elképzelni más megoldást, mint amit ő javasol.

Az *Afium*-nak már a bevezetése is szinte felkorbácsolja az alvó lelkiismeretet és az olvasót a szerző érvelésének rabjává teszi: »Látok egy rettenetes sárkányt, mely méreggel és dühösséggel teli, kapóul és ölében viseli a magyar koronát; én csaknem mint egy néma, kinek semmi professiom a mesterséges szólásra nincsen, felkiáltok mindazonáltal, ha kiáltásommal elijeszthetném ezt a dühös sárkányt, kiáltván: Ne bántsd a magyart! Szegény magyar nemzet, annyira jutott-e ügyed, hogy senki ne is kiáltson fel utolsó veszedelmeden? hogy senkinek ne keseredjék meg szíve romlásodon? hogy senki utolsó halállal való küzködéseden egy biztató szót ne mondjon? Egyedül legyek-e én őrállód, vigyázód, ki megjelentsem veszedelmedet? Nehéz ugyan ez a hivatal nékem, de ha az isten az hazámhoz való szeretetet reám tette, imé kiáltok, imé üvöltök: hallj meg engem, élő magyar, ihon a veszedelem, ihon az emésztő tűz!«

Lehet-e felindulás nélkül olvasni ezeket a sorokat? Az író éppen arra törekszik, hogy kilendítse nyugalmából a tespedőket, a veszély elől strucc-módra menekülőket. Érvelése ellenállhatatlanul sodorja tovább az olvasót az állandó hadsereg megteremtésének gondolatáig.

Az *Afium* a magyar publicisztikának is klasszikus írása, és egyben Zrinyi utolsó nagyobb munkája. Élete utolsó éveiben minden idejét az időszakos katonai és politikai feladatok foglalták le. Publicisztikai tevékenysége viszont éppen ekkor lendül fel. Az *Afium*-ot kisebb-nagyobb vitairatok, emlékiratok, politikai levelek egész sora követte, de már korábban is számos fontos levele, röpirata keletkezett. Az utolsó évek lázas tevékenysége, az események gyors egymásutánja azonban kényszerítően előidézte, hogy publicisztikai munkásságát egyre inkább fokozza.

Levelezésével behálózta az egész országot és a külföldet is. Leveleit másolatokban terjesztették és hatásukra jellemző, hogy kortársainak és a későbbi kurucoknak a levelezésében minduntalan Zrinyi stílusának az elemeire, Zrinyi-idézetekre találunk. De nemcsak itthon, hanem a külföldön is szeltében ismerték Zrinyi leveleit. Több levele számos nyelvre lefordítva bejárta az akkori világsajtót. Így pl. az 1663. nov. 28-án aratott győzelméről írott jelentése latinul, angolul, németül és franciául egyaránt megjelent nyomtatásban. Az 1664. júliusában a királynak átnyújtott emlékiratát megszerezték a Bécsben tartózkodó külföldi követek és mint becses dokumentumot mindegyik sietve küldték meg kormányának.

H allandoan

Tés

Mesteri publicistának és félelmetes vitatkozóknak leginkább a Montecuccoli ellen írott röpiratában tűnik. Montecuccoli vezetésével 1661-ben hadsereg indult a töröktől szorongatott Kemény János erdélyi fejedelem megsegítésére. Montecuccoli ahelyett, hogy feladatának eleget tett volna, Keményt veszni hagyta, és teljesen tönkretette mindazokat a vidékeket, amelyekén átvonult. Eljárása óriási felháborodást váltott ki, úgyhogy egy röpiratban volt kénytelen védekezni. Ebben hadjáratának minden káros következményéért és kudarcáért a magyarokat okolta, és legelőször minden gyalázta a nemzetet. Írására Zrinyi adott megsemmisítő választ. Pontról-pontra megcáfolja benne minden állítását, Debizonyítja, hogy Montecuccoli minden tettének a magyarság iránti féktelen gyűlölet a rúgója.

A bécsi kormány és a német tábornokok gyalázatos tetteit főbb más iratában is kíméletlenül leleplezi. A mindig találó gúny, a kitűnő logikai érvelés és a hazafias felháborodás nemes pátosza határozzák meg ezeknek az írásoknak sajátos belső szerkezetét és stílusát. Néha, amikor bizalmas hiveinek, barátainak ír, a haza pusztulása feletti fájdalom és a hősi elszánás valóságos prózában megírt megrázó lírai költeményekké teszik leveleit.

Zrinyi megteremtette a magyarnyelvű hadtudományi és politikai irodalmat, valamint a magyarnyelvű publicisztikát. Ő volt az első, aki a politikai elmélet bonyolult összefüggéseit, és a katonai szakkérdéseket nyelvünkön tudományos igénnyel megfogalmazta. A magyar nyelv XVII. századi állapota mellett ez nem volt könnyű feladat, hiszen ha az irodalmi használatban a magyar nyelv már száz év óta általános volt is, politikai és katonai kérdésekről szinte kivétel nélkül csak latinul írtak. Hiányzottak a megfelelő magyar szakkifejezések, az elméleti kérdések finom árnyalatainak megjelölésére alkalmas szavak és fordulatok. A magyar politikai és hadtudományi irodalom megteremtőjének ezért nyelvújítónak kellett lennie. Zrinyi valóban nyelvújító volt, sajátos módon. A gondolati tisztaság és fogalmi pontosság kedvéért nem kísérletezik új szavak alkotásával, vagy bonyolult körülírásokkal, hanem átveszi és a magyar nyelvbe beilleszti a megfelelő latin kifejezéseket. A latin szavaknak a mai olvasót kétségkívül zavaró sűrű használata azonban nem volt meglepő Zrinyi korában, mert csak az élő beszéd gyakorlatát rögzítette írásban. Ezekről a kérdésekről vagy latinul beszéltek, vagy pedig latin kifejezésekkel teletűzdelt magyar nyelven. Zrinyi kortársainak leveleiben és kisebb-nagyobb politikai írásaiban sokszor bántó, kétnyelvűséggel találkozunk. Zrinyi stílusában viszont az idegen szavak többnyire szerencsésen belesimulnak a magyar nyelv rendszerébe.

A magyar nyelvtani szerkezetnek rendeli alá a latin szavakat, magyar ragokkal és képzőkkel látja el őket. Prózai műveiben a magyar nyelv küzködik, viaskodik az új feladatokkal, de nyelvünk gazdagsága, a Zrinyi nyelvéből valósággal áradó szemléletes hasonlatok, érzéletes kifejezések végül is magukba olvasztják az idegen elemeket s egy régies, de lenyűgöző nyelvezetet hoznak létre.

19

Zrinyi írói munkássága az 1664 júliusában, Lipót császárhoz írott híres emlékiratával zárul. 44 éves ekkor, de már háromizben omlottak össze az ország felszabadítását célzó tervei. A ~~gyalánatos~~ vasvári béke kétségbeejtette, de nem törte meg tetterejét. A törökkel újonnan megkötött béke, megint a Habsburg-ellenes törekvéseket vetette felszínre. A bécsi udvar iránti gyűlölete még erősebbé vált mint valaha, hiszen az újból behozta, hogy hazánkat csak pajzsul használja Ausztria védelmére. A Habsburgok elleni felháborodás már országos méretűvé vált. Még Bécs leghűségesebb kiszolgálói, Zrinyi ~~eski~~ ellenfelei, Wesselényi nádor és Lippay érsek is az elégedetlenkedők sorába álltak és Zrinyi barátságát keresték. Zrinyinek a megváltozott körülmények alapján új stratégiát kellett kidolgoznia. Egy széleskörű Habsburg-ellenes szervezkedésnek vetette meg az alapját, de új terveit közelebbről nem ismerjük. Mielőtt még a legelső lépésekre is sor kerülhetett, mielőtt új terveit papírra vethette volna, 1664 őszén egy tragikus vadkanvadászaton életét vesztette. A kortársak nem is tudták elképzelni, hogy ez a nagyszerű hazafi, a »magyar Márs«, aki száz csatában megállta a helyét, akinek a kardjával nem mert az ellenség szembenézni, egy felbőszült vadkan áldozata lett. Hamarosan legenda alakult ki halála körül: a bécsi kormány által szervezett orgyilkosságra gyanakodtak. Zrinyi meghalt 1664 őszén, de eszméi tovább éltek.

Eletében kevesen fogadták meg tanácsait. Halála után azonban egyre többen ismerték fel eszméinek igazságát és a kuruc szabadságharcosok az ő tanításait fejlesztették tovább, az ő írásából tanulták a hadvezetés művészetét. Rákóczi szabadságharcának bukása után, a függetlenség gondolatával együtt egy időre Zrinyi munkássága is feledésbe merült, de a XVIII. század végén a haladó mozgalmak, a függetlenségi törekvések új fellendülése idején, újjászülető irodalmunk egyik

harci kérdésévé vált Zrinyi költői nagyságának elismertetése. Bacsányi, Kazinczy, Csokonai irodalmunk legértékesebb hagyományának tekintették a *Szigeti Veszedelem*. Zrinyi művészetében olyan biztos alapot láttak, melyre irodalmunknak feltétlenül támaszkodnia kell megújulásakor. A legnagyobb magyar eposz csodálója, tanulmányozója és követője volt a XIX. századi epika két legnagyobb mestere, Vörösmarty Mihály és Arany János is. Kölcsey, Vasvári, Kossuth felhasználták, terjesztették és valóra váltották Zrinyi tanításait. Történelmünk és irodalmunk nagyjainak dicsőséges galériája hirdeti a *Szigeti Veszedelem* költőjének halhatatlan érdemeit.

Megkísérelte Zrinyi nemes alakját cégerül használni a reakció. A klérus, Horthy fasiszta hadserege egyaránt szerette volna Zrinyit saját elődjének tekinteni. Zrinyi azonban másra tanított: a haza védelmére és nem annak elárulására. A környező népekkel való testvéri, közös ellenállásra a függetlenségünket veszélyeztető hódítók ellen és nem a hódítók csatlósává szegődve, a testvérnépek megrohanására. Olyan hadsereg megteremtését hirdette, amely egy a néppel és nincs egyetlen sora sem, amellyel egy népelnyomó hadsereg igazolhatná létét.

Zrinyi tanításainak csak egy jogos örököse van: a felszabadult magyar nép, amely közkinccsé teszi a *Szigeti Veszedelem* szerzőjének, a függetlenségünkért vívott küzdelmek lángoló szívű harcosának, történelmünk egyik legnagyobb alakjának műveit és tanításait: a hazaszeretet kiapadhatatlan forrását.